

**ЭКСТРЕМИСТИК ВА ТЕРРОРЧИ ГУРУХЛАР
МИСОЛИДА ИЖТИМОЙЙ ҚАРАМЛИКДАН
РЕАБИЛИТАЦИЯ ҚИЛИШ:
ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТИКЛАШ**

ЮЛИЯ ДЕНИСЕНКО – Халқаро турмалар ислоҳоти ташкилоти Марказий Осиёдаги ваколатхонасининг (PRI) радикаллашувдан қайтариш бўйича эксперти.

“Психологик-филологик тадқиқотлар” ва “Диншунослик” мутахассисликлари бўйича суд экспертизасини ўтказиш ҳуқуқига эга суд эксперти (25.07.2017 йилдаги 17013309-сон лицензия).

Бузғунчи гуруҳларда ижтимоий-психологик манипуляциянинг таъсири ва унга қарши курашиш бўйича маслаҳатчи. “Диншунослик” мутахассислиги бўйича ижтимоий фанлар магистри. Профессional журналист, тренер.

Мазкур услубий қўлланма Халқаро турмалар ислоҳоти ташкилотининг Марказий Осиёдаги ваколатхонаси томонидан “Марказий Осиё қамоқхоналарида радикаллашув ва зўравон экстремизмга қарши курашни диний мулоқот ва қайта интеграциялаш дастурлари орқали кучайтириш” лойиҳасини амалга ошириш доирасида ҳамда Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонда барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш, низоларни бартараф этиш бўйича Буюк Британия Фондининг (CSSF) молиявий кўмагида ишлаб чиқилган.

Ушбу нашр Буюк Британия ҳукуматининг молиявий кўмагида тайёрланган ва унинг мазмуни Буюк Британия ҳукумати ва Халқаро турмалар ислоҳоти ташкилотининг минтақавий ваколатхонасининг расмий нуқтаи назарини акс эттирмайди.

Нашр учун жавобгарлик муаллифларга тегишли бўлиб, уларнинг қарашлари, шунингдек матнда келтирилган маълумотлар, шарҳлар ва хулосалар Германия Федерал Ташқи ишлар Вазирлиги, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH ва Немис халқ университетлари ассоциациясининг (DVV) Ўзбекистондаги Филиали фикрларини акс эттирмаслиги мумкин.

МУНДАРИЖА

ҚЎЛЛАНИЛГАН АТАМА ВА ТУШУНЧАЛАР.....	4
РЕАБИЛИТАЦИЯ ЖАРАЁНИГА ОИЛАНИНГ САЛБИЙ ВА ИЖОБИЙ ТАЪСИРИ.....	6
РУХИЙ ЗЎРАВОНЛИК ОЛДИДА ЗАИФ БЎЛГАН ИНСОННИНГ ХУЛҚ-АТВОРИ, ИДРОК ЭТИШ ВА ҲИС-ТУЙҒУЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЖИХАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА ОИЛАНИ ХАБАРДОР ҚИЛИШ.....	10
ЁЛЛАШ УСУЛИ.....	11
ТАРАФДОРЛАРНИ ГУРУҲДА УШЛАБ ТУРИШ УЧУН ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН МАНИПУЛЯЦИЯ УСУЛЛАРИ.....	11
ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМНИНГ ОТА-ОНАЛАР ҲУШЁРЛИГИНИ ТАЛАБ ҚИЛАДИГАН ЎН ЕТТИ БЕЛГИСИ.....	15
ИЖТИМОЙ ҚАРАМЛИКДАН РЕАБИЛИТАЦИЯ ҚИЛИШ ДОИРАСИДА ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТИКЛАШ.....	17
ОИЛА АЪЗОЛАРИ УЧУН БИР НЕЧТА АСОСИЙ ТАВСИЯЛАР.....	18
ОИЛАВИЙ ЖАМОАНИНГ АСОСИЙ ИШТИРОКЧИЛАРИНИ АНИҚЛАБ ОЛИШ.....	19
ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТИКЛАШГА ЁРДАМ БЕРУВЧИ ПСИХОТЕРАПИЯ ТЕХНИКАЛАРИ / МАШҚЛАРИ.....	20
“КЕЛАЖАК УЧУН” МАШҚЛАР.....	20
ТИЗИМЛИ ОИЛАВИЙ ПСИХОТЕРАПИЯ ДОИРАСИДА “ТУГАЛЛАНМАГАН ЖУМЛАЛАР” УСУЛИ.....	20
ТИЗИМЛИ ОИЛАВИЙ ПСИХОТЕРАПИЯ ДОИРАСИДА “ШАЖАРА” МАШҚИ.....	21
“ЎТМИШ – ҲОЗИРГИ ВАҚТ – КЕЛАЖАК” МАШҚИ”.....	21
ҚАЙТА ИЖОБИЙ ТАЪРИФЛАШ УСУЛИ (ТИЗИМЛИ ТЕРАПИЯ ДОИРАСИДА ИШЛАШ).....	21
“ИСТАКЛАРНИ ХАЁЛАН ТАССАВУР ҚИЛИШ” МАШҚИ.....	21
“ИЖТИМОЙ ТЕАТР ВА СОХТА ДИНИЙ ОҚИМЛАР” МАШҚИ.....	22

ҚЎЛЛАНИЛГАН АТАМА ВА ТУШУНЧАЛАР

Реабилитация қилиш – лотин тилида re - қайта, habilis - қулай, яроқли, деган маънони англатади. Шахснинг ижтимоий мақомини қайта тиклаш; яхши фаолият кўрсатиш ҳолатини қайта тиклаш.

Руҳий зўравонлик – бошқа одамни ёки бир гуруҳ одамларни уларнинг ният-мақсадлари кирмайдиган хатти-ҳаракатларга ёки хатти-ҳаракатларга атайлаб зўрлаб мажбур қиладиган ижтимоий-руҳий таъсир; шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг розилигисиз ва ижтимоий-руҳий хавфсизлиги, шунингдек қонуний ҳуқуқларини таъминламай амалга оширилган хатти-ҳаракат; ижтимоий, руҳий, жисмоний ёки моддий зарар етказилишига олиб келувчи ҳаракат.

Манипуляция қилиш – онг устидан ҳукмронлик ўрнатиш усули бўлиб, унда инсон руҳияти, хатти-ҳаракатлари ва дунёқарашига таъсир кўрсатилади ва унинг усталик билан амалга оширилиши оқибатида кишининг орзу-ниятлари билан мос келмайдиган мавҳум ва сохта реаллик яратилади.

Мазҳаб – ўзини жисмоний ва руҳий дахлсиз деб эълон қилиш ёки одамларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳолати устидан ҳукмронлик қилиш орқали жамоатчилик ва фуқаролар ҳуқуқларига таҳдид солувчи гуруҳ. С. Хассен ўзининг “Тарқатларга қарши туриш ва онгни бошқариш” китобида мазҳабларнинг тўрт турини алоҳида ажратиб кўрсатган. Улар – диний, сиёсий, психотерапевтик ва тижорат. Сиёсий мазҳабларга мисол сифатида у ўзгача фикрловчи шахсларни сиёсий сабабларга кўра таъқиб қилувчи террористик, экстремистик, авторитар ташкилотларни келтиради. Асосий эътибор дунёни ташқи алоқадан узиб қўйиш ва “биз ва улар”га ажратишга қаратилади. Бузғунчи диний фаолият (лотинча: бузғунчи, вайрон этувчи) – шахсга ва

умуман жамиятга нисбатан ҳам бузғунчи, қонунга зид бўлган ҳамда яратувчилик салоҳиятига эга бўлмаган, давлатчиликка таҳдид солувчи диний фаолият. Бузғунчи диний фаолият миллатнинг анъанавий маданиятига, аҳолининг ижтимоий хулқ-атвор меъёрлари ва манфаатларига қарши туради; у ўз аъзоларининг онги ва хулқ-атворида қарши ахлоқ тамойилларига мос келмайдиган яширин руҳий зўравонликни қўллади; инсонларнинг ҳаёти ва соғлиғига хавф туғдиради.

Бузғунчи диний уюшма – шахснинг табиий жиҳатдан маънавий уйғун, руҳий ва жисмоний ҳолати (руҳий бузғунчи таъсир), шунингдек, яратувчилик анъаналари ва меъёрлар, шаклланган ижтимоий тузилмалар, маданият, тартиб-интизом ва жамиятга (ташқи бузғунчи таъсир) салбий таъсир кўрсатувчи ҳар қандай йўналишдаги авторитар иерархияга асосланган ташкилот. Бузғунчи диний уюшма шахс (раҳбар) ёки шахслар гуруҳи томонидан уларнинг ўзларининг ихтиёрий ва онгли розилигисиз бошқа шахслар онгини, хулқ-атвори ва ҳаётини ноқонуний назорат қилишнинг ғаразли мақсадлари учун мақсадли равишда белгилашда ифодаланган яширин психологик зўравонлик билан шуғулланиш. Ушбу зўравонликнинг мақсади – таълимот ҳамда унинг пешволарига ғайритабиий бўйсунуш ва ноқонуний қарамлик ҳолатини яратиш ва сақлаб қолиш. Пешволар ноқонуний бойлик орттириш ва ноқонуний ҳокимиятга эга бўлиш мақсадида улар қўлига топширилган ва уларга тобе бўлган тарафдорлардан зимдан фойдаланадилар. Ўзаро бузғунчи таъсир – (лотинча, destruktio) бирон бир нарсанинг нормал тузилишини вайрон қилиш, издан чиқариш – томонлардан бирининг манфаатларига бошқа томоннинг фойдасига очиқчасига ёки яширин равишда салбий таъсир кўрсатиш.

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТИКЛАШ

Руҳий манипуляция қилиш - бошқа одамларнинг ҳаракатлари ва хулқ-атворини уларнинг “заиф томонлари”дан, яъни таҳлил қилишга ноқобил бўлган хусусиятларидан фойдаланиш орқали яширин бошқариш.

Танқидий фикрлаш – ҳамма нарсага ишонавермаслик, ҳамма нарсани таҳлил қилиш, баҳо бериш истаги сифатида талқин этилади; ўз ҳаракатларини тўғри, объектив баҳолаш қобилияти, хатоларини аниқлаш ва англаш қобилияти, бошқа одамларнинг таклиф ва фикр-мулоҳазаларига танқидий нуқтаи назардан қарай билиш.

“Жалб қилинган” шахс – радикал (асоциал) ташкилотнинг оддий аъзоси бўлган шахс.

Радикализм – шахснинг муаммоларни тубдан ва кескин, тез ва қатъий тарзда

ҳал қилишга бўлган мойиллиги. Сиёсий радикализм баъзида мавжуд тузумни куч ишлатиб ағдаришга даъват этиш, ғоявий таълимотнинг катъийлиги ва муросасиз экани; баъзида – сиёсий амалиётнинг ғайриодатийлиги тушунилади.

Радикаллар фақат фавқулодда ҳолатларда, яъни ўзини жамият эътиборидан четда ҳис қилган шахслар фаоллашган ва устунликни эгаллаган тақдирда ғалаба қозониши мумкин (агар бундай фавқулодда ҳолатлар мавжуд бўлмаса, уларни яратиш мумкин).

Тарафдор – бирон-бир таълимотларнинг мухлиси, издоши.

“Мижоз” – қулайлик ва тўғри тушуниш учун “реабилитация қилинаётган экстремистик ёки террористик гуруҳ аъзоси” тушунчаси ушбу атама билан алмаштирилди.

РЕАБИЛИТАЦИЯ ЖАРАЁНИГА ОИЛА ОМИЛИНИНГ БУЗҒУНЧИ ВА ФОЙДАЛИ ТАЪСИРИ

Қабулимга фарзандлари сохта диний ақидаларга муккасидан кетган ота-оналар келганда, уларга берадиган биринчи саволим: “Фарзандингизга охирги марта қачон уни жондан азиз кўришингизни айтгансиз?” деган мазмунда бўлади. Жавоб ўрнига улар ноқулай аҳволга тушганча, сана, ой ва ҳатто йилни эсга олишга ҳаракат қила бошлайди...

Аксарият ҳолларда туғишган қариндошлар муносабатларида самимий дил сўзлари ўрнини қуйидаги иборалар эгаллайди: “Мен онам билан сирдош эмасман”, ёки “Мен доим иш билан бандман, мулоқотга вақтим йўқ, аммо айфон олиб бердим” ёки “биз одатда болаларимиз билан гаплашмаймиз, айниқса, уни яхши куришимиз ҳақида ҳеч қачон оғиз очмаганмиз”.

Ота-онанинг ўз фарзандига бу қадар бефарқ бўлиши унинг ёт ғоялар таъсирига берилиши, бузғунчи гуруҳларга тушиб қолишига сабаб бўлиши мумкин. Зеро, оилавий муносабатлар меҳр, ғам-ташвишларга эътиборли бўлиш каби самимий ҳис-туйғуларга асосланган бўлиши лозим.

Реабилитация дастурининг мазкур қисми оилавий муносабатларни тиклашга бағишланган. Негаки, ҳатто энг кучли психолог ёки тажрибали маслаҳатчи ҳам “мижоз” руҳиятини ижобий томонга ўзгартириш курсидан кейин уни ўз уйига олиб кетолмайди ва туну кун ёнида бўла олмайди ва руҳий жиҳатдан доимо қўллаб-қувватлаш имкониятига эга эмас. Унинг вазифаси офис эшиги ёпилгандан бошлаб тугайди.

Ҳозирда шахсни инқирозли ҳолатидан чиқариш бўйича маслаҳатчи ва диний мазҳабнинг собиқ аъзоси – Инго Михель (Германия) турли мазҳабларнинг собиқ мухлислари, реабилитация марказлари ходимлари, психолог ва психиатрларнинг кўрсатмаларига асосланиб, ўзининг “Мазҳаб томонидан шахсга етказилган зарбалар ва уларнинг реабилитацияси”¹

мавзусида тадқиқот ўтказди. Тадқиқот натижалари унинг, турмуш ташвишлари, ҳаётнинг паст-баландлари, жумладан, оилавий муносабатлардан норози бўлиш шахснинг ёлланишга мойиллиги борлигидан далолат беради, деган фаразини тасдиқлади. Бундан

ташқари, собиқ тарафдорларни жамиятнинг одатий ҳаётига “қайтариш”нинг муҳим омили, бу, шубҳасиз, оилавий ва дўстона алоқаларни тиклашдир.

Шунга қарамай, оила аъзолари ҳар доим ҳам реабилитация қилишда шакллантрилган жамоанинг тўлақонли аъзоси бўлишга рози бўлавермайдилар ва умуман олганда, вазиятнинг нақадар жиддий эканини ҳам яхши англамайдилар. Сўзларим тасдиғи учун, ўз амалиётимдан оила омилининг бузғунчи таъсирга оид бир нечта мисол келтираман.

Биринчи мисол. Уч дугона, яъни 9-синф ўқувчилари, Интернетда экстремистик гуруҳ вакиллари билан танишиб қолади. Тахминан учинчи ёзишмалардан сўнг улар никоҳ кунини белгилайдилар. Шу қизлардан бирини реабилитация қилиш менга топширилди. Ўшанда шўрлик қиз ўқувчи қизлар “бўш вақтлари”ни шу тариқа ўтказишнинг ўзига хос хусусияти ҳақида менга гапириб берганди.

Унинг айтишига қараганда, қизларнинг никоҳ маросими диндош “акалар”нинг квартирасида ота-оналаридан яширинча ўтказилган экан. Диндош “акалар” намоз ўқимаган ота-оналар мусулмон эмасликлари туфайли уларнинг рухсати шарт эмаслиги ва ушбу маросимни яширинча ўтказиш худога хуш келишига қизларни ишонтиришган. Никоҳ маросимдан сўнг мактаб ўқувчиларининг одатий ҳаётида деярли ҳеч нарса ўзгармади. Улар одатдагидек мактабга боришар, тунни уйда ўтказишарди, лекин маълум бир кунларда улар эрлари билан учрашиб туришган экан. Учрашув учун ҳамдард “биродарлар” вақтинча квартира ёки хоналарини бериб туришган. Учрашувни махфий ўтказиш мақсадида уларга қадди-қомати ва юзларини бутунлай яширадиган махсус кийимлар берилган.

Кейин мактаб ўқувчиларининг “эрлари” бир-бирининг хотини билан алмашиш керак деган қарорга келишди. Қизиғи шундаки, бу алмашинув ҳам муваффақиятли амалга ошади. Шу вақт давомида қизлардан бирортасининг ота-онаси фарзандлари нима ишлар қилаётганидан хабардор эмас эди.

Учинчи ўқувчи қизнинг ота-онаси қизи уйдан қочиб кетганидан кейин ёрдам сўраб менга мурожаат қилишди. “Уни уч кун давомида

¹ Манба: Исцеление от «рая»: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости. Инго Михель. Культурная травма и реабилитация / Под науч.ред. Е.Н. Волкова. – СПб.: Речь, 2008. – С. 108,110.

қидирдик, полицияни ҳам ёрдамга жалб этдик”, дейди қизнинг онаси. Ниҳоят қизимизни бошқа шаҳардан, хароба бир кулбадан топдик. Бизнинг кўз ёшларимизга жавобан, у хотиржамлик билан эрга теккани ва энди шу кулбада яшашини айтди. Тасаввур қиляапсизми, қизимиз атиги 15 ёшда! Турган гапки, қизимизни у ердан олиб кетдик, уни узоқ вақт яширдик, бундай турмуш шариатга зид эканига ишонтирдик. Аммо у бизга лом-лим демади, одламови бўлиб қолди ва қизимиз биз билан умуман гаплашмай қўйди. Сал вақт ўтгач, у барибир мактабни ташлаши ва ўзи танлаган йигитининг ёнига қайтиб кетишини айтди. Фақат йигит қизимиз олдидаги бурчи ва масъулиятни зиғирча ҳис қилмасди. Унинг учун бир йил давомида аллақаерларга кетиб қолиш, муаммони тинч йўл билан ҳал қилишга уринмаслик, хотинини моддий қўллаб-қувватламаслик одатий ҳол эди. Унинг эрлик вазифаси – барча масъулиятни бизга юклаш ва Интернетдаги ёзишмалар билан чекланганди. Вақт ўтди ва аммо вазият кескинлигича қолаверди. Шунинг учун биз мутахассисга мурожаат қилишга қарор қилдик”.

Мазкур вазиятнинг хавфли томони шунда эдики, қиз бутунлай радикал диний уюшма таъсирига тушиб қолганди. У ўзининг асосий мақсадини жангарининг рафиқаси бўлиш ёки унинг буйруғи билан “шаҳид” (Аллоҳ йўлида жон фидо қилган одамлар) бўлиб ўлиш деб билганди. Мактаб ўқувчиси “эри” билан биргаликда Сурияга боришни орзу қилар ва у ерда қизнинг юқорида айтилган мақсадлари рўёбга чиқиши керак эди.

Акмарал (исми ўзгартирилган) Остона шаҳрига олиб келинди, у ерда қиз узоқ вақт реабилитация курсидан ўтди, у билан психологлар ва диншунослар ишлади. Натижада, нафақат оила, балки коллеж билан ҳам, “муроса шартномаси” тузилди, қиз коллежда ўқишни давом эттиришга қарор қилди. У бал рақси тўгарагига ёзилди ва унинг кўзларида бахтиёрлик учкунлари яна порлай бошлади.

Бироқ ушбу воқеада муҳим бир муаммо, яъни оила масаласи ечилмай қолганди: ота ва она бошқа шаҳарда қолди, қиз узоқ муддатга холасининг назоратида бошқа шаҳарда яшай бошлади, афсуски, хола қиз тарбиясига тайёр эмас ва бундан ташқари реабилитация жараёнида оила омилининг ижобий таъсири учун нима қилишни билмасди. Оила омили муаммоси қизнинг бувиси Остонага келиб, реабилитация натижаларини мустақамлаш учун Акмарални обдон калтаклаганда ўз

“натижасини” берди.

Икки ҳафта ўтар-ўтмас, қиз радикал “эри” билан уйдан қочиб кетди. Бу сафар у уни қидириб топишганда у ҳомиладор эди. Ота-она, ноиложликдан, “ёш”ларга бирга яшашга рухсат беради.

Иккинчи мисол. Яна бир бошқа бир мактаб ўқувчисининг онаси офисимга кўз-ёш қилиб келди. У қизининг яқинда қандай қилиб уйдан қочиб кетгани ва қизи ўзининг бу ишини дин тарғиботи билан шуғулланмоқи экани билан изоҳлагани ҳақида гаприб берди. Қизининг айтишига қараганда, мактабда ўқишга эҳтиёж йўқ ва унинг ҳақиқий ота-оналари – мазҳаб пешволари. Онанинг сўзларига кўра, ҳеч қандай жиддий сабаб бўлмаган: на оилада, на мактабда келишмовчилик ва муаммолар йўқ, қиз, шунчаки, қўққисдан ақл-хушини йўқотган.

Ота-она қизининг “бутун дунёда динни тарғиб қилиш” истагига қарши ўта кескин чоралар кўриш орқали курашишга қарор қилишган: яъни қизини уйга қамаб, ундаги барча асбоб, қурилма ва майда-чуйда буюмларни олиб қўйишган ва эшик олдида оила аъзолари орасидан бирини “қўриқчи” қилиб қўйишди. Черков ва масжидга бориб ёрдам сўрашган. У ерда руҳоний ҳам, имом ҳам, қизни жин чалиб кетган, деб айтишибди. Яъни, мен нажот истаб келинган учинчи одам бўлганман.

Аммо улар қизлари тақдири учун уларнинг шахсан ўзлари масъул эканини англагач, мендан тегишли кўрсатма ва тавсиялар олган ота-она таклиф этилган мураккаб терапиядан воз кечиб, “жинни қувиш”га қарор қилишди. “Жинни қувиш” жараёни катта пул турса-да, уларнинг наздида у анча ишонарли эди. Асосийси, қизни тўғри йўлга солишда ота-она ҳеч нарса қилиши шарт эмас.

Натижада, бир ой ўтгач, улар аҳмоқона қарорлари учун тавба қилиб менинг ёнимга яна қайтиб келишди. Аммо улар шунда ҳам турли сабабларни баҳона қилиб, ҳақиқатни айтишни истамадилар. Шунга қарамай, қиз ота- онасига нисбатан анча мулоҳазали бўлиб чиқди ва тез орада у мазҳабни тарк этди. Реабилитация жараёни унинг мазҳаб доирасида содир бўлган воқеаларни танқидий таҳлил қилиш натижасида муваффақиятли ўтди.

Бир ой ўтгач, Александра (исми ўзгартирилган) “дилдан суҳбатлашадиган одами йўқлиги сабабли” мен билан яна учрашди. Унинг сўзларига кўра, ўша “ғамхўр” она икки боласини “оилавий ҳаётдан чарчаган”ини сабаб қилиб, уйдан чиқиб кетган.

Учинчи мисол. Террорчи гуруҳ аъзосини ахлоқ тузатиш муассасаси шароитида қайта ижтимоийлаштириш тўғрисида қарор қабул қилишим керак бўлиб қолди. Ўрганиш натижаларига кўра, шу маълум бўлдики, аслида, ўз жигарбандларини радикализм ва дунёвий ҳокимиятни рад этиш руҳида тарбиялаган ота уларни жамиятга қайта ижтимоийлашиш имкониятидан ўз қўли маҳрум қилган экан. У ҳатто ўз болаларидан фақат мадрасада ўқишларини талаб қилган. Натижада, ака-укалардан икkitаси террорчилик ҳужумларининг олдини олиш бўйича махсус операциялар пайтида ҳалок бўлди, қизи ҳарбий ҳаракатлар кетаётган ҳудудга кетиб қолди ва ҳозирга қадар унинг тақдири номаълум. Ота-оналар қазо қилиб кетди, лекин улар, ўлим олдидан, болаларига ўз танланган йўлидан қайтмаслиги ҳақида васият қилишган. Фикрлаш даражаси ўта паст экани, гуруҳдаги етакчилик мавқеи ва бошқа бир қатор омиллар билан биргаликда бу одамни реабилитация қилиш мумкин эмас эди.

Қолаверса, дастлабки икки ҳолатдаги каби, туғишган қариндошларнинг хатти-ҳаракатлари ёрдам бериш ўрнига фақат зарар келтирган.

Шундай қилиб, мен соҳа мутахассисларини реабилитация қилиш жараёнида туғишган қариндошларнинг хатти-ҳаракатлари туфайли пайдо бўлиши мумкин бўлган муаммолар тўғрисида огоҳлантирмоқчиман.

1. Туғишган қариндошларнинг аксарияти вақт ўтиши билан муаммо ўз-ўзидан ҳал бўлишига ишонади. Зарарли таълимотга берилишнинг дастлабки босқичларида улар бефарқ кузатувчи бўлиб туришади, чунки улар ё эринади ёки ўз иши билан банд, чунки улар “болам, муҳими, чекмайди ва ичмайди” деган фикр билан ўзларига таскин бергандек бўлишади. Марказий Осиё минтақасида яшовчи одамлар менталитетига хос тасаввур – “шармандалик” ҳисси. “Овоза” бўлиб кетгудек бўлса, улар қариндош-уруғлар, дўстлар, ҳамкасблар ва ҳатто таниш-билишлар олдида ҳам уятга қолишлари мумкин. Ўзгалар назарида “бахтли” бўлиб кўриниш туйғуси ўз вақтида ёрдам бериш истагидан устун туради. Аммо “Касални яширсанг, истимаси ошкор қилади” деганларидек, туғишган қариндошлар вазият ўта мураккаблашгандагина нажот излай бошлайди.

Худди шундай ҳолатларни экстремистик ва террористик фаолият билан боғлиқ жиноятлар учун судланганларнинг ишларида кўплаб учратиш мумкин. Уларнинг ота-оналари билан суҳбатлашилганда, одатда, ушбу нохуш хабар бошқа қариндошлардан яширинганлиги

маълум бўлади. Кўпинча, ўғли ёки қизи “панжара ортида” эмас, балки ишлаш учун қаергадир кетган, деб айтилади.

Оқибатда, ёшларнинг бузғунчи гуруҳларга тарафкаш бўлиб кетишининг олдини олиш ва “яраинг газак олиб кетишига” йўл қўймаслик учун керакли бўлган қимматли вақт ва имкониятлар қўлдан бериб қўйилади. Ушбу муаммо ёлланаётган “мижоз” ўз оиласидан узоқда бўлганида яна ҳам жиддий тус олиши мумкин.

2. Аксарият оилалар, мудҳиш ҳолатни бартараф этишга ўрнига, мазҳаб тарафдори билан муносабатларни бузишни маъқул кўради. Бу эса, ўз навбатида, айниқса, мазҳаблар томонидан ёлланилаётган ёшларнинг онгига уларни “шайтон” йўлдан оздираётгани, шу жумладан, “шайтон” энг яқин жигарлари қиёфасига кириб олиб, улар танлаган мақсаддан чекинишга мажбур қилаётганлиги тўғрисидаги фикрни сингдиришда жуда қўл келади. Бузғунчи мазҳабнинг янги тарафдорларини аҳмоқликда айблаш билан (одатда, бу энг юмшоқ айблов) қариндошлар унинг жамиятга, оилага қайтариш учун бор имкониятни йўққа чиқаришади. Афсуски, бундай ҳолатда, мазҳабнинг янги тарафдори қариндошлари қиёфасидаги ёвуз кучларга қарши тураётганига ишонади. Яна бир усул: янги тарафдор ақл-хушини йиғиб олмагунга қадар уни уйга қамаб қўйиш, пул ва ҳужжатларини бермаслик. Бу эса, юқоридаги мисолларда кўриниб турганидек, самарасиз чора.

3. Баъзи оилалар ёки айрим қариндошлар ўз яқинини мушкул аҳволдан олиб чиқиш ўрнига, кўпинча, бузғунчи ташкилотларни айблаш ва улар билан курашиш билан овора бўлишади: улар бузғунчи гуруҳни фош этувчи сон-сановсиз интервью берадилар ёки аксинча, шу гуруҳни ичкаридан йўқ қилиш учун унинг ичига кириб борадилар. Иккала усул ҳам – самарасиз. Иккинчи усул, ҳатто, оиланинг яна бошқа бир аъзосини мазҳабга жалб қилинишига олиб келиши мумкин.

4. Энг кенг тарқалган нотўғри ёндашувлардан яна бири бу – яқин қариндошни “соғлом йўлга” тезда қайтариш учун бирор-бир одамни топиш истаги. Бу йўл – мутлақо нотўғри. Бошдан ўтган воқеаларни, айниқса, руҳиятига ўта бузғунчи ғоялар сингдирилган инсон хотирасини ҳеч ким, ҳеч қачон тезда ўчира олмайди. Яхши мутахассис шахсни шу кечинмалар билан бир муддат яшашга ўргатиши мумкин. Аммо жараён қанча давом этишини айтиш қийин. Ҳар ҳолда, бу иш кўп куч, вақт ва сабр-тоқатни талаб қилади, эҳтимол,

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТИКЛАШ

шахснинг реабилитация қилиш жараёнига йиллар керак бўлар. Зеро, руҳий зарбалар баданнинг кўкариши ёки яра-чақа эмаски, вақт ўтиб тузалиб кетса; руҳиятдаги бузилишлар ҳеч қачон изсиз йўқ бўлиб кетмаслигини доим ёдда тутиш лозим.

5. Яна бир ўта нотўғри ёндашув – бир диний оқим таъсири туфайли олинган руҳий жароҳатларни бошқа бир диний мазҳаб расм-русумлари ёрдамида даволаш. Масалан, улар “қурбонларни” турли экстрасенс ва шаманларда “даволашади”. Шу хусусда, бир воқеа эсимда; бир аёл имомнинг маслаҳати билан йил давомида ўғлининг вужудига ўрнашиб қолган “жинни” ҳайдаш билан шуғулланиб келган. У менинг реабилитация марказим томонидан шифокорлар кўригига юборилганда, йигитнинг ноўрин хатти-ҳаракатларнинг сабаби унинг миясида шиш борлигида экан. Йигит вақтида операция қилиниб, ҳаёти сақлаб қолинди. Худди шу нарса, афсуски, аксарият ҳолларда, муаммо ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаган психологлар ва психотерапевтлар (мен ҳеч кимни хафа қилмоқчи эмасман, аммо руҳий зарбадан халос бўлиш масаласи ўзига хос нозик хусусиятга эга муаммо) бу ишга пул туфайли қўл уришади. Малакали ёрдам олиш ўрнига, одам “ўзинг айбдорсан” деган танбеҳ олади ёки унга нисбатан медитация усуллари қўлланилади ва мутлоқ тегишли бўлмаган бир қатор бефойда муолажа тайинланади. Янада аянчлиси шуки, диний ёки сиёсий тазийқ туфайли руҳиятига зарба етган шахс ўта кучли психологик зарбага дуч келади.

6. Реабилитация ишларида қариндошларнинг фақат бир қисмигина ёрдам беради ва тавфсия этилган барча кўрсатмаларга амал қилади. Қолганлари муаммони куч билан ҳал этади ёки ундан ўзларини олиб қочади. Яна бир воқеа, жамиятда фаол, обрўли ва топиш-тутиши яхши оила бошлиғининг ўзи радикал диний гуруҳ таъсирига учрайди. Оила аъзоларининг бари унга бўйсунिशга мажбур бўлади ёки муносабатларга совуқчилик тушурмаслик учун бетараф бўладилар.

7. Яна бир кенг оммалашган ҳолат – оила аъзолари томонидан мутахассиснинг фақат ўзи танлаган кўрсатмаларига амал қилиш; “биз буни қиламиз, буни эса, қилмаймиз”. Кузатишларимга кўра, бунга сабаб нафақат кўрсатмаларнинг мураккаблиги ёки уларга риоя қилишни истамаслигида, балки хизматнинг “бепуллигида” ҳамдир. Марказий Осиё мамлакатларида, ушбу тоифадаги шахсларни реабилитация қилиш марказлари кам бўлса-да, уларнинг барчаси

давлат ёки ҳомийлик маблағлари ҳисобидан фаолият юритади. Текин бўлган ҳамма нарса одамлар онгида ўз қадрини йўқотади. Масалан, АҚШ ва Европада ушбу турдаги хизматларнинг нархи 5000 АҚШ долларигача бўлиши мумкин.

8. Оиладаги муносабатлар, ҳатто уннг аъзоларидан бири (ёки бир нечтаси) радикал ғояларга берилиб кетишидан олдин ҳам зиддиятли бўлиши мумкин. Бу эса, нафақат радикаллашувга оид муаммони ҳал қилиш, балки аввал вужудга келган зиддият ва муаммоларни ҳал қилишни талаб қилади. Баъзи ҳолларда, айнан шу муаммолар улар одамни мазҳаб ғоясига берилишга ундайди.

9. Ва, ниҳоят, оила аъзолари ёлланган “мижоз” билан ҳақиқий муносабатлар тўғрисидаги ҳақиқатни яшириши, содир бўлган воқеада ўз айбига иқдор бўлиш ўрнига, ёлғон гапиришига тайёр бўлинг.

Қайд этиб ўтилган ҳолатлар психология соҳасида билимнинг йўқлиги, стереотиплар ва жавобгарликдан қочишга уринишлар натижасида шаклланган. Агар ёлланган тарафдор ўзнинг бугунги хатоларни тан олишни истамаса, у ҳолда унинг қариндошлари ўзларининг олдинги хатоларига нисбатан худди шундай йўл тутишади.

Ушбу босқичда мутахассиснинг вазифаси – ўзаро муносабатларни қайта тиклаш (аксарият ҳолларда бунинг ҳали ҳам иложи бор). Оила – қайта ижтимоийлаштирув жараёнида “мижоз”нинг энг асосий таянчига айланиши керак. Кишининг оиласи қайтиши учун уни севиш ва уни оила даврасида кутиши керак.

Америкалик психолог ва мазҳаб таъсиридан олиб чиқиш бўйича эксперт Стивен Хассен ёзганидек: “Оиладаги меҳр-муҳаббат мазҳаб аъзолари ва раҳбарлари берган фаразий меҳрдан кўра кучлироқдир. Оилавий муҳаббат инсоннинг мустақил бўлиб ўсиб-улғайиши ва ҳаётда қарорларини ўзи қабул қилиши учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилади. Мазҳаб “муҳаббат”и одамни абадий ҳибсга олишга уринади, ўсмир мазҳаб пешвосининг буйруғидан фарқ қиладиган қарор қабул қила олмайди. Оила аъзолари ўзаро самарали муносабатлар ўрнатишни билсалар, шахснинг мазҳаб гуруҳидан чиқиб кетишига ёрдам берадиган кўп ишларни амалга оширишлари мумкин. Руҳий таъсир давомида бу омил кўпинча ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади”².

² Hassan, S. *Combating Cult Mind Control*. Park Street Press, 1990, Rochester, Vermont, pp. 121-123. © 1999. Волков Е. Н.

РУҲИЙ ЗҶҲҲВОНЛИК ОЛДИДА ЗАИФ БЎЛГАН ИНСОННИНГ ХУЛҚ-АТВОРИ, ИДРОК ЭТИШ ВА ҲИС-ТУЙҒУЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЖИҲАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА ОИЛАНИ ХАБАРДОР ҚИЛИШ

Агар бевосита бир одамга у чўққадек хурхурлаши учун юз мартаба унга “сен чўққасан” деб айтиш лозим бўлса, юз кишилиқ гуруҳдаги алоҳида тегишли бир аъзони қуёш ғарбдан чиқади, деб ишонтириш учун унга бир мартаба айтиш кифоя.

Е. Волков

Реабилитация ишларида муваффақият қозониш учун мазҳаб гуруҳларига тарафдорларни ёллаш, ушлаб қолиш, шунингдек, “шахснинг ўзлигини йўқ қилиш” каби усулларининг ўзига хос хусусияти тўғрисида яхши маълумотга эга бўлган жамоани шакллантириш талаб этилади.

Жамоанинг барча аъзолари соҳада “билимдон” эмаслигини ҳисобга олсак (масалан, қариндошлар, дўстлар, ижтимоий мослашишга жалб қилинган мутахассислар ва бошқалар), реабилитация жараёнининг раҳбари ва малакали маслаҳатчилар (психологлар, психиатрлар, дин бўйича мутахассислар, диншунослар ва бошқалар) бу камчиликнинг олдини тезда олиши керак бўлади.

Оилани хабардор қилиш доирасида икки томонлама алоқани ўрнатиш жуда муҳим. Қариндошлар қуйидаги маълумотларни билишлари лозим бўлади:

1. Уларнинг яқинлари аъзо бўлган мазҳабнинг моҳияти ва тарихи, мақоми (халқаро/маҳаллий/экстремистик/террористик/тақиқланган/бузғунчи ва бошқалар). Ушбу маълумотлар ишончли бўлиши учун уларни синчковлик билан текшириш ва текшириш давомида фақат қонуний ва тасдиқланган манбалардан фойдаланиш керак;

2. Гуруҳдаги яқин кишининг шахсига етказилган зарар, уни қайта ижтимоийлаштириш ва оилага қайтариш имконияти.

3. “Тарафдор” билан яхши муносабатларни тиклаш/сақлаш учун ўзини тутиш стратегияси. Қариндошлар билан самимий суҳбат ҳам “тарафдор”нинг шахсий хусусиятларини ўрганиш учун жуда муҳимдир.

Қариндошлар ўз “тарафдор”ларининг радикал диний гуруҳга кириб қолишининг тахминий сабаблари, унинг болалиги, улғайиши, ҳаётининг бошқа жиҳатлари, шу

жумладан оилавий муносабатлари ҳақидаги хотираларини акс эттирувчи сўров анкетани тўлдирадилар³.

Суҳбат ҳақиқатан ҳам самимий ва малакали бўлиши учун мутахассислар “тарафдор”нинг оиласи билан ишончли муносабатларни ўрнатиши керак. Ўнлаб экстремизм ва терроризм ишларида қатнашган бир адвокат билан бўлган бир суҳбат эсимга келди. У “айбланувчининг судда иштирок этган ҳар бир қариндоши террорчиларни ҳимоя қилганини” исботлашга уринди. Аслида улар террорчиларни эмас, ўз фарзандларини ҳимоя қилишган.

Реабилитация доирасида ишлаётган жамоанинг барча аъзоси айнан шу нуқтаи назардан ҳаракат қилишлари керак: “биз террорга қарши курашмаймиз, аксинча, инсон билан ишлаймиз”.

Экстремистик ва террористик гуруҳларнинг оддий аъзоларининг аксарияти манипуляция қурбонларидир. Аммо “манипуляция”, яъни онгни бошқариш тушунчаси “тарафдор”нинг қариндошлари томонидан тўғри тушунилиши керак, негаки, муаммони аниқ англай билиш уни бартараф этиш учун қўйилган асосий қадам ҳисобланади.

Туғишган қариндошларни еттига “МУМКИН ЭМАС” деган ибора ҳақида огоҳлантиринг.

1. Руҳий касаллиги бўлган одамга маслаҳат бериш мумкин эмас. Шунинг учун, одамга дастлабки ташхис қўйиш пайтида психиатр иштирок этиши керак, чунки психологнинг фаолияти соғлом одамнинг муаммоларини ҳал қилиш билан чекланади, фақат психиатр экстремистик ва террористик ташкилотлар аъзолари орасида тез-тез учрайдиган руҳий касалликларни аниқлай олади.

2. Агар “тарафдор” қатъиян қарши бўлса,

³Тегишли сўров анкетаси мазкур услубий қўлланманинг биринчи қисмида тақдим этилган.

маслаҳат беришни бошлаш мумкин эмас.

3. 100% муваффақиятга кафолат бериш мумкин эмас.

4. Муаммонинг ўз-ўзидан ҳал бўлишини кутиш мумкин эмас!

5. Одамни бирор ишни бажаришга мажбурлаш мумкин эмас, у барча қарорларни ўзи қабул қилиши керак.

6. Реабилитация жараёнининг вақтини белгилаш мумкин эмас, чунки у бир неча йилга чўзилиши мумкин.

7. Жамоада ишонч бўлмаса ва реабилитация режасини аниқ бажарилмаса, самарали ишлаш мумкин эмас (барча тегишли ўзгартиришлар биргаликда муҳокама қилинади).

ЁЛЛАШ УСУЛИ

АҚШнинг оила фонди қўлланмасида ёлловчининг тўрт хусусияти келтириб ўтилган:

- У сиз учратган инсонлар орасида энг самимийси бўлади.

- У сизга жуда ёқадиган нарсалар билан ҳаддан зиёд қизиқувчан одам.

- У сизни хушомад ва мақтовларга қўмиб юборган киши, сиздан олиниши мумкин бўлган нарсаларни: ғайрат, қувват, жисмоний ёки интеллектуал куч, пул, квартира ва бошқаларни совуққонлик билан баҳолайди.

- Барча саволларга жавоблари бўлган одам.

Мўлжалланган “мижоз” таъсирчан бўлиб кўринса, ёлловчи агент уни аввалдан атайин режа қилинган суҳбатга жалб қилишга, қизиқишини уйғотишга ва уни қўйидаги воситалар билан жалб қилишга уринади:

- мўлжалланган “мижоз”нинг ҳис-туйғулари ва ҳиссий ҳолати тўғрисида ғайриоддий даражада хабардорлигини билдириш ва унинг фаровон ҳаёти ҳақида қайғуришни кўрсатиш орқали унинг ишончи қозонилади. Масалан, ёлланган одамнинг узоқ сафардан қайтгани ҳақида маълумот топгач, ёлловчи унга шундай дейиши мумкин: “Шундоқ ҳам, сиз икки ойдан бери сафарда юрибсиз. Сиз чарчаган ва ўзингизни ёлғиз ҳис қилаётган бўлсангиз керак?;

- ёлланаётган одамнинг қизиқишлари, мақсад ва режалари, орзу-умидлари ёлловчи билан мос келишини кўрсатиш учун, масалан, “Э, ҳа, сиз мусиқачимисиз. Ростини айтсам, мен ҳам бир муддат мусиқачилар билан яшаб кўрганман...”;

- кишини ўзига ўткир нигоҳ билан жалб этиш, яқин жисмоний яқинликни сақлаш,

жинсий йўл билан “ҳужумга ўтиш” (психологик маънода);

- ёлланилаётган одам ҳақидаги шахсий маълумотлар, унинг ташвиш ва муаммолари, руҳий ҳолати тўғрисида ахборотлар олиш. Масалан, ёлловчи: “Ота-онангиз мамлакат бўйлаб қилган сафарингиз ҳақида нима деб ўйлашади?” ёки “Сиз бирор-ким билан ишқий муносабатдасизми?” ёки “Ҳаётдан нима исташингизни биласизми?”

Ёлланилаётган “мижоз”ни тайёр деб, ўн беш дақиқали суҳбатдан кейин ёки бир нечта тасодифий учрашувлардан сўнг ҳисоблаш мумкин – улар гуруҳга қўшилишга ёки ташриф буюришга таклиф қилиниши мумкин. Ёлловчилар гуруҳга таклиф қилиш давомида, кўп ҳолларда, ёлланувчининг қизиқишларига мос гуруҳларга жалб этишга ҳаракат қилишади. Масалан, маънавий жиҳатдан камолотга эришмоқчи бўлган “мижоз” “диний мунозаралар гуруҳига” таклиф қилиниши мумкин.

Содда ёки бу каби ишларнинг сир-асрорларидан хабардор бўлмаган инсонга ёлловчилар уларнинг фаровон келажаги тўғрисида ростдан ҳам қайғураётганлигига ўхшаб кўринади. Шу ўринда бир воқеани мисол келтираман. Экстремист-эрнинг кучли таъсирида бўлган бир аёлнинг ота-онаси ушбу ҳолатнинг олдини олишни истамадилар. Улар бу қарорни куёвида фақат ижобий фазилатларни кўришлари билан изоҳладилар; “у яхши йигит, одобли, ичмайди ёки чекмайди” деб масалага бефарқ муносабатда бўлишди. Оқибатда, улар қизларидан айрилишди...

Бузғунчи гуруҳ ёлловчисининг асл мақсади ўта жўн, яъни ёлланаётган мижоз гуруҳ учун фойдаси тегадими, яъни пул олиб келиш, янги издошларни жалб қилиш қўлидан келадими-йўқми, шуни тез аниқлаш. Агар ёлланилаётган одам “сармоя” сарфлаш учун лойиқ деб ҳисобланса, гуруҳга қўшилиш мажбуриятини олмагунга қадар унга чексиз диққат эътибор билан муносабатда бўлинади.

Тарафдорларни гуруҳда ушлаб туриш учун қўлланиладиган манипуляция усуллари

Бузғунчи ғояларга асосланган диний оқимга жалб қилишдан асосий мақсад – ёлланилаётган шахс томонидан уларнинг эътиқоди ва амалларини қабул қилиши ва гуруҳ аъзолари учун белгилаб қўйилган ўзига хос хулқ-атвори сўзсиз қабул қилишидир. Ёрдам олиш учун

давом этадиган вақт ёлланган шахснинг хислатлари ва гуруҳга қараб фарқ қилади.

Баъзи шахслар гуруҳга у қадар тўлиқ жалб этилмайдилар. Улар вақтинчалик аъзо ҳисобланади ва ушбу тоифадагилар ҳеч қачон юқори мавқега эриша олмайди.

Шахсни ёллаш, кўпинча, унинг аввалги хулқ-атвори кескин ўзгарган, муомала тарзи, қизиқишлари, дўстлари ва қадриятлари янги диний оқим талабларига мослашганда муваффақиятли амалга оширилган ҳисобланади. Ўтмиш турмуш тарзидаги бу каби кескин ўзгариш дастлаб гуруҳга янги қўшилган шахсларда кучли руҳий кечинмалар пайдо қилиши, ички руҳиятида қарама-қаршиликларни юзага келтириши мумкин. Диний мазҳабларнинг амалиёти ва эътиқодларига доимий итоат этиш

жараёни, кўпинча, бу каби руҳий зарбаларни енгиллаштиради ва охир-оқибатда, уларга аввалги эътиқод ва қарашлари, турмуш тарзи ва ҳатто ҳаётий тажрибалари ҳам унутилган бўлиб кўринади.

Ёллашнинг муайян усул ва услублари ҳар бир бузғунчи диний оқимда фарқ қилиши ва ўзига хос бўлиши мумкин эса-да, улар томонидан қўлланиладиган усул ва услублар бир-бирига ўхшаб кетади. Улардан баъзиларини рус олими, психолог, социолог, ижтимоий таъсир ва танқидий фикрлаш бўйича эксперт ва руҳий зўравонлик билан боғлиқ жиноят ишлари бўйича суд эксперти Евгений Волков тўлақонли тасвирланган⁴.

⁴Волков Е. Н. Методы вербовки и контроля сознания в деструктивных культах // Журнал практического психолога. М.: Фолиум. 1996. # 3. С. 76-82.

Қулай бўлсин учун, мисол сифатида, уларни жадвалда акс эттирамиз.

Вақт ва хулқ-атворни назоратда ушлаб туриш	Жалб қилиниши мумкин бўлган тарафдорларнинг жисмоний ва ҳиссий фаолиятини маълум муддат давомида қатъий назоратда ушлаб туриш. Унга ўзи ёлғиз қолиши ва фикр юритиш учун оз вақт ёки умуман вақт бермаслик. Бу усул қуйидагиларни ўз ичига олиши мумкин: - узлуксиз маърузалар ва узоқ муддатли машғулотларга жалб этиш; - гуруҳ учрашувлари, интенсив яккама-якка маслаҳатлашувлар, кучли спорт турлари, гипноз машқлари, жонли образларни визуаллаштириш, медитация, бир хил қўшиқлар ижроси, ибодат давомида махсус суҳбатларни уюштириш, кам ухлатиш ва кам овқат бериш.	Оқибатда, кишининг руҳий ҳимояси кучсизланади, унда жисмоний ва ҳиссий ҳорғинлик пайдо бўлади, гуруҳ хатти-ҳаракатларини танқидий баҳолаш қобилияти заифлашади ва у юқори даражада таъсирчан ва ишонувчан бўлиб қолади.
Ахборотни назорат қилиш	Телевидение, радио, газета орқали ахборот олиш, гуруҳдан ташқаридаги одамлар билан алоқа қилиш кабиларни мутлақо чеклаш ёки улар тарақатаётган хабарлари мутлақо нотўғри деб ишонтириш; - ёлланувчининг онгини диний адабиёт ва қўлланмалар, ғоявий тадбирлар билан банд қилиш; - мазҳабга оид баъзи маълумотларни “махфий” деб таснифлаш (масалан, раҳбар ким; тарафдорлардан қандай қурбонликлар ва турмуш тарзига ўзгаришлар киритиш ҳамда молиявий мажбуриятлар талаб қилинади; пуллар нимага сарфланмоқда); - фактларни бузиб кўрсатиш (“Биз кам таъминланган болалар учун пул йиғмоқдамиз”) ва очикдан-очиқ ёлғон тарқатиш (“Бизнинг тарафдорларимиз ҳеч қандай қийинчилик кўрмайди”).	Ахборотни назорат қилиш тўғри қарор қабул қилишга ҳалақит беради ва шу тариқа мазҳаб фаолиятини танқидий баҳолашнинг олдини олади.

Сўз ёрдамида манипуляция қилиш	Бу усул одатий сўзларга янги ва қўшимча маъноларни бериш орқали амалга ошириш мумкин. Улар ўз ичига қуйидагиларни олади: -махсус луғатга тегишли сўзлардан фойдаланиш (масалан: ясама сўзлар ва иборалар); чет тилдаги ёки тиллардаги сўзларни суҳбат ва қўшиқларга киритиш; - мазҳаб фаолиятига тегишли бўлмаган мавзулардаги суҳбатларни ва ўз ўтмиши ва келажаги ҳақидаги шахсий фикр ва ҳис-туйғуларни ифодалашни чеклаш.	Ёлланувчилар ўзларини ғайриоддий тил, сўз бойлиги ва янги илғор билимларга эга бўлган шахс, деб ҳисоблашади. Улар “эътиқоддаги биродарлар” билан мулоқот қилишда ўзларини янада эркинроқ ҳис қила бошлайди ва охир-оқибат, бу тил уларнинг кундалик нутқининг бир қисмига айланиши биланоқ, улар унинг гап-сўзларини тушуна олмайётган одамлар билан мулоқот қилишни тўхтатадилар. Мазҳабга жалб этилганлар ўзларини бошқа жамиятга эмас, фақат мазҳабга тегишли, деб ҳисоблашади.
Танқидий ва ақл-идорка асосланган фикрлашдан қайтариш	Мазҳаблар кишини шубҳа, танқид ва саволлардан халос қилишга ҳаракат қилади ҳамда уларга “Ҳаммаси вақт ўтиши билан аниқ бўлади” ёки “Барча шубҳа остида шайтон ётади” каби фикрларни сингдиради ёки “Агар Худони билишни истасанг, ақл-идрок билан мулоҳаза қилишинг керак эмас” каби насиҳатлар қилади.	Тарафдорлар шубҳа қилганлиги, савол берганлиги ёки ўзларининг ақлий қобилиятидан фойдаланган ҳолда мазҳаб фаолиятига баҳо беришга ҳаракат қилганлиги учун ўзларини айбдор ҳис қилади. Уларнинг аксарияти, ҳатто ўз онгини зарарли шубҳаларни келтириб чиқарувчи, қора кучларнинг қуроли ва шунга ўхшаш восита деб билишни бошлайди.
Гуруҳ томонидан босим ўтказиш	Тарафдорлар мазҳабнинг маслагини эътироф этиши биланоқ, гуруҳ аъзолари томонидан унга мазҳаб ғояларини маъқуллаш, боғланиб қолиш каби туйғуларни кучайтиришни таклиф қилиш ва бундай таклифдан бош тортган ёки диний кўрсатмаларга зид сўзлаган ёки иш тутган тақдирда уларни жазолаш.	Ёлланилаётган шахслар қатъий эътиқодга эга бўлганига қарамай, мазҳабнинг таълимоти ва одатларга зид бўлган қарашларга эга бўлгани учун гуруҳ босимига бардош бера олмаслиги мумкин.
Ёлланган тарафдорларни мазҳабнинг қадриятларини акс эттирувчи оғир ҳаёт тарзига риоя қилишга ишонтириш	Кўплаб мазҳаблар ўз мақсадлари атрофида жипсланган ва бир уйда яшовчи жамоага эга бўладилар. Тарафдорларни, аксарият ҳолларда, кўпинча бир аҳоли пунктларида/ уйларда яшашга мажбур қилишлари учун уларга катта-катта ваъдалар орқали руҳий босим ўтказадилар. Бошқа бир ҳолатларда, бу уй-жой билан таъминловчи хайрия ташкилотига ўхшайди.	Мазҳаб тартиб-қоидаларига қатъий риоя қилиш ёлланган тарафдорларни мазҳаб эътиқодига бўйсундириш ва мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бундан ташқари, мураккаб ўқув дастурлари мазҳабга қабул қилинган аъзоларнинг қобилиятини сусайтиради ва мазҳаб ҳақида маълумот олиш ва унинг фаолиятини танқидий баҳолаш истагини йўқотади.
Мазҳабга бўлган садоқатини оммавий эълон қилиш	Янги ёлланганларни бошқаларни ёллашга рағбатлантириш (баъзи бузғунчи гуруҳлар муваффақиятли ишга ёлловчиларга юқори мақом ва бошқа мукофотларни таклиф қилишади), оммавий йиғилишларда тантанали равишда мазҳабга бўлган содиқлик баёнотларини имзолаш ва ҳк.	Оммавий баёнотларни имзолаш мазҳабни қабул қилганларнинг унинг ақидаларига бўлган садоқатини кучайтиради ва гуруҳни тарқ этиш, унга ишончга хиёнат қилишдек бўлиб туюлади.
Мазҳабни тарқ этмаслик учун кишида кўрқув ҳиссини шакллантириш	“Агар мазҳабни тарқ этсанг, барбод бўласан”; ёки “Руҳан заволиққа юз тутасан”; ёки “Дўзахи бўласан”; ёки “Қариндошларингни мудҳиш хавф оситга қўясан”; ёки “Омон қолмайсан, жазоланасан” каби таҳдидлар билан кўрқитилади.	Ёлланган тарафдорлар ташкилотни тарқ этишдан кўрқади.

22

Амалга ошмайдиган қуруқ ваъдалар бериш	Дарҳол амалга ошувчи нажоткор ваъдалар берилади. Масалан, мазҳабни қабул қилганлар, агар улар “бир оз кўпроқ фидойи бўлсалар”, ваъда қилинган ҳар қандай мукофотга эришади, деб ишонтирилади.	Мазҳаб тарафдорлари амалга ошмайдиган ғоя ва амаллар ортидан боради ва амалга ошмаган орзулари учун ўзларини айбдор деб билади.
Мазҳабдан ташқари алоқаларнинг ҳамда ҳиссий қўллаб-қувватлашнинг мавжуд эмаслиги	Мазҳаб аъзоси бўлмаган шахслар билан мулоқатда бўлишни қатъиан таъқиқлаш.	Ёлланганлар дўст ориттириш ва ҳиссий қўллаб-қувватланиш жиҳатидан мазҳабга тўла-тўқис тобе бўлиб қолади.
Жинсий яқинлик ва ишқий муносабатларни назоратда ушлаш	Кимга ва қачон уйланиш/ажрашиш, жинсий ёки ишқий алоқада бўлиш, фарзандли бўлиш каби масалалари мазҳаб пешвосининг шахсан ўзи ҳал этади.	Ёлланган шахсларнинг ўз шахсий ҳаётига бўлган муносабати ва уларнинг мазҳабга тегишли бўлмаглар билан бўлган муносабати мазҳаб пешвосининг назоратида бўлади.

Ёллаш усулларини аниқ ва равшан билиб олган тақдиримиздагина, унга қарши тура оламиз. Инсонни тубдан ўзгаришга, жамиятдан айриб олишга тайёрлаш учун у яшашга одатланган муҳитни мутлоқ ўзгартириб юбориш лозим бўлади. Инсон ўзлиги ва ўзи одатланган ижтимоий муҳитдан ажралгач, барча ҳаётий хулқ-атвор ва мақсадларини йўқотади. Инсоннинг реал ижтимоий воқелик ҳақидаги тассавуроти йўқ қилинса, унинг ҳимоя механизмлари турли ёт ва зарарли ғояларга қаршилиқ қила олмай қолади.

Бу турли сабабларга кўра амалга оширилиши мумкин. Юқорида тавсифланган ижтимоий-психологик манипуляцияларга қўшимча равишда, маълум диний оқимларда инсонга физиологик жиҳатдан таъсир кўрсатиш усуллар муваффақиятли қўлланилади. Ушбу йўналишдаги ўта кучли усуллардан бири – уйқудан маҳрум қилиш. Шу боисдан ҳам, экстремистик мафкуранинг “янги тарафдорлари” учун мўлжалланган барча онлайн дарсларни тунда ўтказилиши ҳам бежиз эмас. Натижада, асаб тизими чарчаган инсон ташқи томондан олинган маълумотларни танқидий равишда қабул қила олмайди.

Бундан ташқари, одамни руҳий мувозанатдан чиқариб юбориш ва ҳиссий таъсир кўрсатиш даражасини ошириш учун унга нисбатан уйқудан бутунлай ёки қисман маҳрум қилиш усули қўлланилади. У тинимсиз равишда катта ҳажмдаги ахборотлар оқимиға ғарқ қилинади, натижада ёлланувчи уларни

таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлмай қолади. Маълумотлар “гирдобига” “ғарқ бўлаётган” шахс фикрлаш ва таҳлил қилишдан тўхтади.

Инсоннинг иродаси шу йўсинда букилиши биланоқ, у иккинчи босқичга тайёр бўлади.

Мазкур босқичда мазҳабга ёлланилаётган шахснинг диққат-эътибори доимий равишда такрорланадиган маълум бир мавзуларга қаратилган бўлади. Ёлланувчиларга “дунё даҳшат оғушида қолган ва нодон инсонлар уни гўзал қилиш мумкинлигини тасаввур ҳам қила олмайдилар”, деб уқтирилади.

Гўёки, улар нодонлигининг сабаби янги “таълимот”ни билмасликлари билан боғлиқ. Янги “таълимот” – абадий саодат учун ягона умид. Ёлланувчиларга “янги таълимот”нинг моҳиятини билиб олишлари мумкинлиги ва унинг аҳамиятини тушитириш баробарида, бу йўлда уларга “эски” ғоялар асосида шаклланган шахс, “оқилон” идрок ва эскирган мафкура тизими тўсқинлик қилаётганлиги, ёрқин келажак сари илдам қадам ташлаш имкониятини бермаётганлиги уқтириб борилади. Улар таслим бўлишга, қаршилиқ кўрсатишни тухтатишга, ўзларини озод ҳис қилишга ва “янги таълимотга сўзсиз ишонишга даъват этилади.

Дастлаб, бу даъватлар вазминлик билан ва зўраки бўлмаган тарзда изоҳлаб борилади, кейин эса, бу даъватлар тобора очик ва қатъиятли оҳангда тушунтирила бошланади. Ёт ва бузғунчи ғоялар янги ёлланилаётган шахсга

унинг қобилиятига мувофиқ равишда ва аста-секин сингдирилиб борилади.

Қолаверса, гуруҳ аъзолари инсонни ўзига ишонтириш санъати билан яхши таниш бўлади. Агар бузғунчи гуруҳлар томонига руҳий жиҳатдан оғдирилган янга “тарафдор” билан бир маротаба бўлса ҳам суҳбатлашиб кўрсангиз, у сизда фавқулодда кучли таассурот қолдиради. У сизга керак бўлган нарсани сиздан кўра яхшироқ билишига шубҳа қилмаслигини билиб оласиз. У ўзининг солиҳлигига тўла-тўқис ишонади ва “йўқ” деган жавобни умуман тан олмайди.

Жазодан қочишга уриниб, у натижага тезроқ эришишни хоҳлайди, шунинг учун сизни тузоққа илинтириш учун барча усуллардан тезкорлик билан фойдаланишга интилади. Кўпинча, маънавий ривожланиш ҳақидаги сўзлар ортида ақидапараст эътиқод ва бошқа фикр ва маслакка тоқат қилмаслик туйғулари намоён бўлади.

Роберт Жей Лифтон “Тафаккурни ислоҳ қилиш ва тоталитаризм психологияси” асарида онг ўзгаришига олиб келадиган саккиз таркибий қисмни алоҳида ажратиб кўрсатган:

1) Атроф-муҳит ва шароитни назорат қилиш – муносабатлар тартибга солинадиган ва ўзга маълумотлар кириши қаттиқ назорат қилинадиган қатъий муҳитни шакллантириш.

2) Сирли манипуляция – режалаштирилган ёки гўё “ўз-ўзидан” содир бўлган вазиятни фойдали равишда қўллаш.

3) Покликнинг талаб қилиш – дунёни “тоза” ва “нопок”, “яхши” ва “ёмон”га кескин тақсимлаш.

4) Тавба қилиш – янги диний оқимга тинимсиз сиғинишни ва шахснинг ўзига тегишли сирларини айтишга мажбур қилиш орқали унинг ўзига хос фазилатларини йўқ қилиш ва унинг шуурида кечаётган айбдорлик ҳиссини кучайтириш.

5) “Муқаддас таълимот” – ўз ақидаларини мутлақ, тўлиқ ва абадий ҳақиқат деб эълон қилиш. Ушбу мутлақ ҳақиқатга зид бўлган ҳар қандай маълумот ёлғон деб ҳисобланади.

6) Диний атама ва маънога бой сўзлашув тили – мустақил ва танқидий фикрлаш асосларини йўқ қилиш мақсадида гуруҳ ичидаги мулоқотнинг махсус луғатини яратиш.

7) Таълимот шахсдан юқори – таълимот шахс ва унинг индивидуал тажрибасидан кўра, ҳаққоний ва ҳақиқатдир.

8) Мавжуд бўлиш – гуруҳ аъзолари яшаш ва мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга, қолганлар ҳеч

қандай ҳуқуққа эга эмас, яъни “мақсад ҳар қандай воситани оқлайди”.

Сиз (ҳеч бўлмаганда бошланғич босқичда) тўғридан-тўғри гуруҳга, унинг ғоялари, пешвоси ва маслаги бўйича бири-бирига “биродар” бўлганларга таъсир кўрсатмаслик қондасига амал қилинг.

Диний экстремизмнинг ота-оналар ҳушёрлигини талаб қиладиган 17 та белгиси

Болаларнинг ота-оналар назоратида бўлмаслиги уларнинг радикал гуруҳлар таъсирга тушиб қолишига сабаб бўлиши мумкин. Болаликда ҳиссий таассурот ва тушунчалар етарли даражада етишмайди, шу сабабли бу бўшлиқ ғоявий ёки диний шакл-шамойилда тўлдирилади. Бу, хусусан, у ёки бу диний пешволар ёки ғояларга мутаассиблик даражасида содиқ бўлиш ва мукамал дунё ҳақида диний-утопик хаёлларга (у ҳақда жуда содда тасаввурлар орқали ғоялар билан) чуқур берилиб кетишда намоён бўлади.

Дубай полицияси томонидан “Болаларни экстремизмдан ҳимоя қилишда ота-оналарнинг роли” мавзусида семинар ташкил этилди, унда болалар онгида радикал ғоялар мавжудлигини (дин билан боғлиқ) аниқлаш мумкин бўлган асосий белгилар тақдим этилди:

1) Бошқаларни динга ишонмаслик ва адашганликда асоссиз айблаш.

2) Ҳукуматлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ҳамда махсус идоралар ходимларининг худосизликда айблаш.

3) Уларни ўлдиришни режалаштириш.

4) Диний қарашларига зид бўлган гуруҳлар ва мазҳабларга қарши курашга доимий равишда даъват қилиш.

5) Ислом уламоларини танқид қилиш, бутун ислом оламида тан олинган уламоларга нисбатан экстремистик қарашларга эга уламоларга устунлик бериш.

6) Имом-хатиблар бу лавозимларга давлат томонидан тайинланганликлари сабабли ҳукуматга содиқлигини кўрсатадиган масжидлардан узоқлашиш.

7) Экстремистик гуруҳлар томонидан содир этилган террорчилик ҳаракатларини Оллоҳ ва Унинг Расулининг ғалабаси сифатида қабул қилиш ва қувончни ифода этиш.

8) Турли хил гуруҳларнинг қотилликларини диний қарашлари турлича бўлганлиги сабабли мавжуд бўлган барча воситалар билан оқлаш.

9) Турли дин вакиллари биргаликда яшашга даъват этилишини Ислом динига

қарши қилинган фитна ва унга таҳдид сифатида қабул қилиш.

10) Оилага, айниқса аёлларга босимнинг кучайиши.

11) Расмий диний ақидаларни ҳақиқий билимларни эгаллашга ҳалақит берадиган нарсга деб ҳисоблаш.

12) Ўзини бегоналардек ҳис қилиш ва баъзи бир ибораларни такрорлаш мавжудлиги.

13) Жамиятда қабул қилинган либослардан фарқ қиладиган либослар кийиш.

14) Илмий-назарий ютуқларни рад этиш.

15) Ўларининг қараш ва истакларини мутаассибона тарзда қўллаб-қувватлаш.

16) Оила аъзолари ва дўстларидан ажралиш.

17) Ишга бепарволик ва мактабни тарк этиш.

Одатда, ўсмирлик даврида, жамиятда қабул қилинган ҳулқ-атвор қоидаларини инкор қилиш орқали “Мен” имижини шакллантириш туйғуси кучли бўлади. Шу тариқа ўзлигини шакллантириш ўз фикрини умумий қабул қилинган ижтимоий моделларга қарши қўйиш орқали амалга оширилади.

Бундан ташқари, ёшлар – жамиятнинг энг фаол, илғор, соғлом ва истиқболли аъзоси. Мактаб ўқувчиси ёлланса, у ўз ҳаётини ва барча қобилиятини унинг мақсади амалга оширишга бағишлайди. Бундан ташқари, экстремистик ва террористик ташкилотлардаги аъзолар ёшини “чегаралаш” тушунчаси мавжуд эмас. Болалар ҳарбий операцияларда, терактларда ва тенгдошларни ёллашда ишлатилиши мумкин.

ИЖТИМОЙ ҚАРАМЛИҚДАН РЕАБИЛИТАЦИЯ ҚИЛИШ ДОИРАСИДА ОИЛАВИЙ МУНОСБАТЛАРНИ ТИКЛАШ⁶

Шундай қилиб, сизнинг олдингизда экстремистик ёки террорчилик ҳаракатлар билан боғлиқ бўлган шахснинг радикал диний қарашларини ўзгартиришдек мураккаб вазифа турибди. Унинг қалбини оилавий, дўстона, касбий алоқалар эмас, балки радикал гуруҳдаги сунъий муносабатлар эгаллаган. Билинки, у эҳтиёткор ва ҳеч кимга ишонмайди.

Шунинг учун реабилитация узоқ вақт давомида гуруҳ раҳбарлари томонидан тўлиқ назорат остида бўлган онгга “таъсир” кўрсатишдан бошланиши керак. Бу осон бўлмаган ва кўп вақт талаб қиладиган жараён, зероки, унинг вазифаси – фикрлаш жараёнларини, айниқса танқидий фикрлашни қайта тиклашдар иборатдир.

Ушбу жараёнда малакали психологлар, баъзи ҳолларда психиатрларнинг ҳам иштирок этишлари лозим бўлади.

“Мижоз”нинг танқидий фикрлаш қобилятини “тиклашда” энг муҳим омил – мулоқот эканлигини ҳисобга олиш керак. Ижобий кайфиятда ва хотиржам бўлинг, муҳими мулоқот учун тайёр бўлинг.

Унинг изланиш ҳуқуқини ва, нотўғри бўлса ҳам, танловини тан олинг. Шахс, унинг эътиқодидан қатъи назар, сиз учун муҳимлигини кўрсатиш алоҳида аҳамиятлидир. Ҳар қандай ҳолатда ҳам унинг диний эътиқодига бевосита таъсир қилманг. Ҳаттоки, ҳазил билан ҳам, унинг на гуруҳ ва на раҳбарлари ёки устозларининг иззат-нафсига тегманг. Шуни ёдда тутингки, мижознинг эътиқодларга тўғридан-тўғри таҳдид қилиш уларни ҳимояланишга мажбур қилади ва унинг ҳақ эканлигига ишончини кучайтиради. Соғлом ақл нуқтаи назаридан баҳо бериш ёки ҳукм чиқаришдан кўра, тушуниш учун саволлар беринг. Ташкилот ва унинг раҳбарлари ҳақида иложи борица кўпроқ маълумот тўпланг.

Мазҳаб гуруҳининг сўз бойлиги ва таълимотини ўрганинг ва “мижоз” кўпинча қандай ибора ва далиллардан фойдаланаётганига аҳамият беринг. Бу эса, ўз навбатида, мулоқотни самарали олиб бориш ва унинг онгида мазҳаб таълимотига нисбатан “шубҳа пайдо қилиш” учун муҳимдир. Суҳбатда, унда ҳанузгача гуруҳ назорати остида бўлмаган нарсаларни, яъни – унинг ўтмишдаги қизиқишлари ва сеvimли машғулотларини ёки гуруҳдан

ташқари ҳаётидаги тасаввурлари, оила ёки дўстлик хотираларини эслатишга ҳаракат қилинг. “Мижоз”нинг психологик ва ижтимоий портретини яратинг.

Реабилитация пайтида ҳар қандай мураккаб ва зиддиятли вазият юзага келган тақдирда ҳам ваҳимага тушманг, уларни хотиржамлик билан қабул қилинг.

Асосийси, босим, тухмат, таҳдид ёки дўқ-пўписадан қўрқманг, “мижозингиз” сизни ўзига “мафтун” қилишга бўлган уринишларига берилманг – бу чорангизни бефойда қилиш учун амалга оширилади; сизда айбдорлик ҳиссини уйғотишга йўл қўйманг; у вояга етганлиги ва нима қилаётганини билиши сабабли уни бузғунчи гуруҳдан олиб чиқиб кетишдан воз кечманг.

Ҳатто “мижоз” у нима қилаётганини билишини таъкидласа ҳам, унинг ақл-идроки гуруҳ томонидан алданишига қаршилик кўрсатишга қодир эканлигига ишонманг.

Бу ишларни амалга ошириш баробарида қариндошлар билан чинакам самимий оилавий алоқаларни ҳам тиклаш керак бўлади. Муваффақиятли реабилитация қилиш жараёнида оила аъзолари муҳим рол ўйнаши мумкин.

Оила – “мижоз” радикал гуруҳларга яна қайтмаслик учун асосий омилдир. Шунинг учун реабилитация жараёни қариндошлар ва дўстларнинг фаол иштирокида амалга оширилиши керак.

Аммо, бир қарашда, ҳамма нарсаси шунчаки оддий эмас, оила аъзоларининг ўзлари экстремистик ғояларни ташувчиси бўлган ҳолатлар ҳам мавжуд. Ушбу масалани олдиндан пухта ўрганиш керак.

Реабилитация жараёнининг навбатдаги таркибий қисми – бу зарарли диний қараш ва нуқтаи назарларни ўзгартириш, бу жараён фақат малакали диний мутахассислар иштирокида амалга оширилиши мумкин.

Шу тариқа, соғлом жамиятга қайта қўшилиш, одатий ҳаётга қайтиш жараёнини бошланади. Ушбу босқичда меҳнаттерапия, яъни касбга ўргатиш зарур бўлади.

⁶American Family Foundation (АҚШнинг Оила Фонди)
Copyright 2000 by Livia Bardin

Аммо одам яна “ортга қайтмаслигига” ҳеч ким кафолат бера олмайди. Гап шундаки, онгга сингдирилган зарарли ғояларни ўсимта каби хотирадан олиб ташлаб бўлмайди. Кучли руҳий зарбага учраганда одам яна радикаллашуви мумкин.

Аммо шуни ёдда тутиш керакки, тўлақонли реабилитация санаб ўтилганлар босқичлардаги тавсия ва чоралар бир жамоа бўлиб амалга оширилгандагина мумкин бўлади.

Ҳар бир ҳолат алоҳида, индивидуал тарзда кўриб чиқилади, сўнгра реабилитация тизимига ўзгартиришлар киритилади. Ушбу жараёнда қуйидаги асосий саволларга жавоб бериш керак⁷:

• Бундай вазиятда нимани ва қандай қилиш мумкин?

• Нима қилиш мумкин эмас?

• Нима қилмаслик керак?

• Бизнинг вазиятда вазиятни қандай ёмонлаштирмаслик керак?

Дунёқарашни ўзгартириш унчалик осон иш эмас. Ҳатто энг қулай вазиятда ҳам сиз узоқ муддатли саъй-ҳаракатларга тайёргарлик кўришингиз керак. Фақат ҳар беш “мижоз”дан биттасигина ташкилотдан чиқиш босқичига етиб келиши мумкин.

Ҳар бир реабилитация жараёни ўзига хосдир. Бирламчи режани тузиш учун сиз маълумот ва мисоллардан фойдаланишингиз мумкин, аммо уни ҳозирги вақтга мослаштиришга тайёр бўлинг.

Умумий реабилитация режаси – узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган стратегия, “ҳарбий кампания”дир. Унинг мақсади инсон

ҳаётини ва терроризмнинг юзлаб қурбонларини сақлаб қолишдан кўра, уни “шуурий асирликдан” озод қилишдир.

Тактик воситалар – бу умумий стратегиянинг таркибий қисмлари бўлган белгиланган мақсадга эришиш воситалар.

Шуниси қизиқки, одам эртами-кечми бузғунчи диний гуруҳдан ихлоси қайтади, негаки, у ваъда қилинган чексиз бахт ва муҳаббат, муваффақият, мол-давлат ва ҳоказоларни қўлга киритмайди. Аммо бундай ҳолат жуда узоқ вақтга қадар юз бермаслиги мумкин. Бироқ бу ҳолат содир бўлганда, “тарафдор” ўта мураккаб танлов қаршисида қолади: мазҳабда қолиб, ҳамма нарса унга маъқулдек ўзини кўрсатиш ёки кетиш, лекин ўзини алдашларига йўл қўйганини ва диний оқим гуруҳида аҳмоқ бўлиб юрганлигини тан олиш. Бу жуда қийин масала.

Бундай ҳолларда ижтимоий жиҳат жуда муҳим аҳамиятга эга. Одатда оилани жалб қилмай туриб, шахсни реабилитация қилиш мумкин эмас. Бирор киши диний оқим таъсиридан чиқариб олиш учун аввал, уни кейин олиб бориладиган муҳитга ҳозирлаш керак. Энг яхши муҳит – бу оила. Афсуски, аксарият ҳолларда қариндошлар кўп хатоларга йўл қўйишади ва яқин кишисининг ишончини йўқотади. Маслаҳатчининг вазифаси – мазкур муаммоларни ҳал қилиш, узилиб қолган оилавий алоқани тиклаш.

Қариндошлар томонидан қилинган барча ҳаракатлар самимий бўлиши керак, аммо агар керак бўлса, сиз қуйидаги стратегик ҳаракатлар режасини тузишингиз мумкин:

Мўлжал қилинган ўзгариш-лар	Оила ва дўстлар қандай ҳисса кўшишлари мумкин?	Асосий оила ва/ёки дўстлар	Самара учун нималар талаб этилади (яъни: вақт, пул ва ҳоказо)	Тескари натижа бериш хавфи

Оила аъзолари учун бир нечта асосий тавсиялар

“Оила” омилидаги биринчи ва асосий усул “мижоз” билан алоқани сақлаб қолиш ёки кўпинча, у билан алоқани тиклашдир. Биринчидан, сиз учун яқин бўлган инсонни фикридан қайтаришга уринманг. Бу муносабатингизни янада бузиб қўйиши мумкин. Унга у эргашган таълимотнинг бемаънилигини тушунтиришга уринишлар фақат янги жанжал

ва зиддиятларни келтириб чиқаради. Бузғунчи гуруҳлар, одатда, янги ёлланган “тарафдорни” аввалги муҳитдан, аниқроғи оиладан айриб олишдан манфаатдор бўлади. Оила билан муносабатларнинг узилиши учун, “муаллимлар” янги қурбонларига, айтайлик, унинг оила аъзолари “шайтоннинг васвасасига” учраган деб эълон қилади ва янги динни қабул қилувчини “нажот йўлини” танлашга мажбур қилишга интилишади.

Бошқа бир томондан, сиз ҳеч қачон ўз фикрингизни ўзгартирганизни ва бўлаётган воқеалар сизга ёққан қилиб кўрсатмаслигингиз

⁷Қаранг. Тренинг «Социальный театр и псевдорелигиозные культы»

керак. Шахснинг вақтинча бузилиши борлигини англаб, унга сабр-тоқат ва раҳм-шафқат билан муносабатда бўлинг, аммо ҳеч қандай ҳолатда унга пул берманг. Бу гиёҳвандликка пул бериш билан баробардир; берган пулингизни у дарҳол ташкилотга топширади.

Афсуски, аксарият одамлар бундай вазиятда қарама-қарши тарзда ҳаракат қилишади. Негаки, улар ўзларининг хатоларини тан олишни хоҳламайдилар. Улар яқинларингиз билан қайта алоқа қилишни истамайдилар. Кўпчиликка фақат ҳақ экани ва кучини исботлаши, ғалаба қозониши керак. Бундай ҳолда, бу усул мутлақо ҳалокатлидир.

Фарзандингизга бақириш ўрнига, у билан бирга аввалги ҳаётингиздаги қувончли воқеаларни, ўзингизни ягона бир оила каби ҳис қилганингизни, қаерларгадир бирга борганингизни, биргаликда қилган ишларингизни, бир-бирингиз билан тузган режа ва орзулар ҳақида эсланг. Албатта, буни сунъий равишда қилмаслик керак. Аксинча, интуитив тарзда, меҳр билан амалга оширинг. Шунда сиз ҳар сафар муваффақиятга эришган пайтингизда, яқин инсонингиз қандай қилиб, аввал сиздан бегоналашиб кетган ва “манқуртлашган” роботдан ўз асл қиёфасига қайтаётганлигининг гувоҳи бўласиз.

Айтиш мумкин бўлган иборалар	Мулоқот стратегияси
а. Мен (биз) сени яхши кўрамыз ва доим ардоқлаймиз	1. 2. 3.
б. Сен билан оилавий шодлик ва ғамгин кунларни бирга ўтказамиз.	1. 2. 3.
с. Биз сенга жисмоний ва руҳий азоб бермоқчи эмасмиз.	1. 2. 3.
д. Сен биздан фарқ қилиш борасидаги ҳақ-хукуқингни, ва ҳаттоки, биз учун муқаддас бўлган динимиз ва қадриятла-римиздан воз кечсанг ҳам сени ҳурмат қиламиз.	1. 2. 3.
е. Биз билан хавф-хатардан ҳоли бўласан.	1. 2. 3.
ф. Агар қачон бўлса ҳам муҳтожликдан бизга қайта қўшилсанг, биз албатта сенга ёрдам қўлини чўзамиз, имкон қадар мадад берамиз.	1. 2. 3.

Оила аъзолари ўз ибораларини қоралаш позициясидан эмас, балки ижобий руҳдаги “биз” позициясидан тузишлари керак.

Масалан:

- __ га яқинлашгандан сўнг, баъзи ўзгаришларни сездик. Биз хавотирдамиз ва бунинг сабабини аниқ билмаймиз.
- Биз сени йўқотиб қўйишимиздан кўрқардик.
- Агар гуруҳингиздагилар ҳақ бўлса, билгинки, уларнинг ҳақ эканини доим текшириш лозим.
- Ушбу маълумотни сенга тақдим этиш йўлини топишимиз керак эди, аммо, агар биз шундай қилсак, бизга ҳаётингизга аралашгандек бўлиб туюлди ваҳоланки, сен аллақачон улғайгансан. Биз ҳаётингизга аралашиб ҳақида узоқ мулоҳаза қилдик ва доим мустақил ва тўғри қарор қабул қилишингизга амин бўлдик. Шунда эса-да, биз берган маълумотлар билан танишиб чиқсанг, сен аъзо бўлган гуруҳга нийсбатан муносабатингни қайта кўриб чиқишинг

мумкинлигига ишончимиз комил.

Кўйидаги саволларга жавоб бериш орқали оилавий жамоанинг асосий иштирокчиларини аниқлаб олиш лозим:

- “Мижоз”га самарали таъсир кўрсатиш учун ким муҳим?
- “Мижоз”га у бузғунчи гуруҳга жалб қилинишидан аввал ким ҳаммадан кўпроқ яқин бўлган?
- “Мижоз” га аввал ким кўпроқ таъсир кўрсатган ёки таъсир кўрсатмоқда?
- Оила аъзоларидан ташқари ўқитувчи, руҳоний, оилавий ва мактабдаги дўстлар ичидан ким “мижоз”га таъсир кўрсатиши мумкин?

Оила аъзолари махсус гуруҳ мавжудлигини “мижозга” сиздириб қўйишдан эҳтиёт бўлишлари керак. Негаки, бу хабар диний оқим пешволарининг қўлоғига етиб борса, улар оилавий таъсирга қарши чоралар кўришга сабаб бўлиши мумкин.

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТИКЛАШГА ЁРДАМ БЕРУВЧИ ПСИХИХОТЕРАПИЯ ТЕХНИКАЛАРИ / МАШҚЛАРИ

“Келажак учун” машқлар

Тўла-тўқис қайта ижтимоийлаштирув даври келганда, яъни сизнинг яқин инсонингиз уйга қайтиб келганда, у аввал қандай ижобий ҳислатларга эга эканини эсга олинг, унинг истеъдоди, қувончи, иштиёқлари ва у нимани ёқтирмаслиги кабиларни бирма-бир хаёлингиздан ўтказинг. Яқин инсонингиз аввалги “қиёфасини” эслаш ва қайта тиклаш учун ёрдамингизга муҳтож бўлади. У диний оқим таъсирига учрашидан аввал қандай фазилатларга эга бўлганлигини қоғозга тушириб олига ҳаракат қилинг.

Диний оқимга аъзо бўлишдан олдин яқин кишингиз ҳаётининг муҳим жиҳатларини қоғозга туширганда, янги ижобий ҳислатларни ҳам қўшиб ёзишингиз мумкин.

Тизимли оилавий психотерапияда “Тугалланмаган жумлалар” усули

Мақсад: Музокараларни ташкил этиш кўникмаларини ривожлантириш. Ўзаро даъво-эътирозларга аниқлик киритиш.

Ушбу усул оила аъзолари ўртасидаги муносабатлар хусусиятини ўзгартиришга ёрдам беради, яъни:

- оиланинг ундан узоқлашган аъзолари мулоқотини рағбатлантириш;
- икки киши мулоқотининг таркибий қисмларини тузиб чиқиш ва уни имкон қадар хавфсизроқ ташкил этиш (салбий ва ижобий ҳис-туйғулар ифодасининг мувозанати, ўзгариш йўналишларини белгилаш). Ижобий хусусиятларни ифода этиш масласи оилада низоли вазият пайдо бўлганда ва жанжал кўзгаш ниятида оила аъзоларининг бир-бирига, асосан, салбий фикрларни баён этганда, айниқса катта аҳмиятга моликдир.
- Оиланинг барча аъзосига ўз фикр-мулоҳазаларини бирдек билдириш имконини таъминлаш.

Мазкур усулни қўллаш учун оиланинг, улар ўртасидаги муносабатларга ойдинлик киритилиши лозим бўлган икки аъзоси танланади. Улар бир-бирига қарама-қарши ўтириб, тугалланмаган жумлаларни навбатма-навбат тўлдириш лозим бўлади:

- Менга ёқасан, чунки ...
- Мен хафа бўлман, қачонки сен ...

- Мен ғазабланаман, агар сен ...
- Сендан миннатдорман, негаки ...
- Биз бошқача бўлиши мумкин эди ...
- Оила аъзолари рўйхатдага жумлаларни 3-4 марта айтишлари керак.

Машқнинг яна бир тури стуллар ёрдамида амалга оширилади. Икки стул хонанинг қарама-қарши бурчакларига қўйилади. Стулларга бир-бирига ижобий ҳиссий туйғулар қолмаган қариндошлар таклиф қилинади.

Маслаҳатчи уларга қуйидаги топшириқни беради: “Сиз бир-бирингизга миннатдорчилик билдиришингиз, нимага миннатдор эканингизни айтишингиз ва ҳаётингизда бўлиб ўтган қувончли дақиқаларни эслашингиз керак. Агар суҳбатдошнинг гапи сизга ёқса, унда стулингизни у томонга қараб бир қадам олдингга қўйинг”.

Ушбу усулда маслаҳатчининг тутган ўрни ниҳоятда муҳим, негаки, у қуйидагларни назорат қилиши лозим бўлади, яъни:

- машқ иштирокчилари бир-бирларига “у эркак”, “у аёл” сўзларини ишлатмасдан мурожаат қилиш;
- иштирокчиларнинг бир-бирларига қараб туришлари;
- салбий мавзулар, масалан, диний оқим гуруҳида бўлганлиги эслатилмаслиги.

** Агар ҳамма нарса тўғри бажарилган бўлса, унда, одатда, қариндошлар хонанинг ўртасида “учрашишади”, бир-бирлари билан кучоқлашади, кечирим сўрашади. Кейинчалик, аксарият мижозлар, ушбу машқлар доирасида фақат ўз фарзандлари билан биринчи марта шу қадар самимий суҳбатлашганликларини тан олишади. Болалар, кўпинча, ота-оналаридан биринчи марта ўзлари ҳақида яхши сўз ва таърифларни эшитганларини айтишади.*

Тизимли оилавий психотерапия доирасида “Шажара” машқи

Мақсад: Ота-она ва болалар ўртасида ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш. Ўзаро тушунишни ривожлантириш. Авлодлар ўртасидаги алоқани тиклаш, болаларнинг аجدодлари ва оиласи ҳаёти ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириш.

Оилангизнинг шажарасини катта қоғозга чизинг.

Бу жараёнда болалар ва ота-она биргаликда иштирок этади.

Ота-оналарнинг вазифаси – расм чизиш жараёнида болаларни уларнинг бувилари, боболари, катта боболари ва бошқалар ҳаёти билан таништириш, оилага хос анъаналари ҳақида сўзлаб бериш.

Иш сўнгида ҳар бир бола ўз оиласи шажараси ва оиласига хос бўлган урф-одатлар ҳақида гапириб беради.

“Ўтмиш – ҳозирги вақт – келажак” машқи

Мақсад: Ўз ҳаёти мазмунини тушуниш, ҳозирда мавжуд бўлган долзарб муаммо ва қийинчиликлар устида ишлаш қобилиятига эга бўлиш.

Чизиқ чизинг ва уни ўтмиш, ҳозирги вақт ва келажакка мос келадиган 3 қисмга бўлинг. Сиз мавжуд бўлган ҳозирги вақт қисмига белги қўйинг. Мулоҳаза қилинг: ўтмишда нима бўлган, ҳозир нима бўлмоқда ва нималар сизни кўпроқ ташвишга солмоқда, келажакда нималарни орзу қиласиз?

Қайта ижобий таърифлаш усули (тизимли терапия доирасида ишлаш)

Бу – психотерапевтнинг оилавий муаммо билан ишлаш борасида ўз фаразини шакллантирган сўнг, оилага фикр-мулоҳазаларни билдириш техникаси.

Техника қуйидагича амалга оширилади: терапевт оилага у оилавий муносабатларнинг издан чиқишининг сабаб-мазмунини қандай қабул қилгани ва тушунганлиги ҳақида айтиб беради.

Оилавий муносабатларнинг издан чиқишининг сабаб-мазмунини ҳақида маълум қоидаларга риоя қилинган ҳолда сўзлаб берилади: Оилада содир бўлаётган воқеалардан ташвишланиш ҳиссидан воз кечиш тавсия этилади. Бу эса, ўз навбатида, одамларда уларнинг муаммолари айтарли даражада мураккаб эмаслигига ишонч уйғотади, уларга мутахассисларнинг шу каби муаммоларни қандай бартараф этишни билишига умид бағишлайди.

Диққат-эътиборни издан чиққан оилавий муносабатларнинг ижобий томонига қаратинг. Оилада мавжуд бўлган ҳар қандай парокандаликнинг нафақат салбий, балки ижобий томони ҳам бўлади. Шу жиҳатдан ҳар қандай оилавий муаммолар стабилизатор сифатида “ишлайди”. Сиз нафақат ҳозирги муаммоли вазият, балки ўтган ҳар қандай воқеаларни ҳам ижобий жиҳатдан таърифлашингиз мумкин. Масалан, ўспирин ота-онасидан радикал кайфиятдаги одамлар билан алоқа қилаётганини яширади. “У бунинг сиздан яширади, негаки, у экстремистик ҳаракатларда иштирок этиш ёмонлигини тушунади. У сизни яхши кўради ва азоб чекишингизни истамайди”.

“Истакларни ҳаёлан тасаввур қилиш” машқи

Ўзингизни бўш қўйинг ва амалга оширилган истагингиз қандай кўринишга эга бўлиши, нималар оғушида ва қандай ҳолатда бўлишингиз, қандай туйғуларни ҳис қилишингиз ва эшитишингизни кўз олдингизга келтиринг. Сиз қанчалик яққол тасаввур қилсангиз, машқ шунчалик самара беради. Айнан бир ҳаёлий тасвир билан чекланмай, балки тасаввурингизда бутун бир “фильм”ни ранг-баранг тасвир ва ёқимли товушлар ёрдамида томоша қилсангиз мақсадга мувофиқ бўлади.

Тасаввур қилингки, сиз томоша қилаётган “фильм” экрани борган сари катталашиб бормоқда. У хона деворидек катталашган. Энди эса, экраннинг ёнига борганингиз ва ... унинг чегарасидан ўтиб, экран ичига ҳаёлан кириб қолганингизни тасаввур қилинг. Энди сиз аллақачон ташқаридан қараган воқеалар, нарсалар ва одамларнинг бевосита ичидасиз. Ҳар бир нарсага синчковлик билан эътибор беринг: ранглар, товушлар, ҳис-туйғуларингиз ва руҳий ҳолатингиз... Атрофингизда содир бўлаётган воқеаларда иштирок этинг: юринг, суҳбатлашинг, истаган нарсангизга эришганингизда нима қилишингизни тасаввурингизда қилинг.

Энг яхшиси, агар сиз ўзингизни ташқи томондан кузатманг, балки сиз кирган қиёфада ҳис қилинг.

Тасаввурингиздан ўтаётган саҳналар ўзгариши мумкин. Шу боисдан, саҳналарнинг барчаси сиз истаган натижа ва ҳолатни акс эттиришини назорат қилинг. Худди шундай тарзда мақсадга эришиш жараёнини тасаввур қилинг. Яъни, масалан, бунинг учун сиз баъзи-бир тўсиқларни енгиб ўтишингиз ёки янги

марраларга эришишингиз ёки мураккаб муаммоларга қандай ечим топиш кераклигини биласиз.

Шу вазиятда ўз тасаввурингиз ёрдамида яшанг ва яшаганда ҳам муваффақиятли яшанг! Сиз хаёлий тасаввурларингизнинг баъзи бир парчаларни ёки бутун “лавҳаларини” бир неча марта такрорлашингиз мумкин. Сиз қарор қабул қилиш қийин бўлган, аммо зарур деб ҳисоблаган ҳар қандай ишни онгингизда хаёлан тасаввур қилиб, ҳеч бир муболағасиз, машқ қилишингиз мумкин. Ўз тасаввурингиздан муваффақиятли ҳолат ва хатти-ҳаракатлар учун турли хил вариантларни ўтказиб чиқинг (чунки сиз муваффақиятни тушунасиз), кўрган, эшитган, ҳис қилган нарсаларингизни кўз олдингизга тобора батафсилроқ келтиринг. Спиноза: “биз эришишни истаган эзгуликлар доим онг-шурумизнинг олд қисмида бўлиши лозим”, деди. Ролло Мей ушбу фикрга қўшимча сифатида дейди: “... шу билан бирга, биз уни юзага келадиган ҳар қандай вазиятда қандай қўллаш мумкинлигини билиб оламиз ва шунда у аста-секин ҳаётимизда маҳкам ўрнашади”.

Машқни кунига икки марта бажаринг ва унга 10-15 дақиқа вақт ажратинг. Шу вақт давомида сизни ҳеч ким безовта қилмаслиги, хона (ёки боғ, майдон, ўрмон) тинч бўлиши ва бегона товушлар сизни чалғитмаслиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Ушбу машқ усулидан нафақат катта мақсадларда, балки кичикроқ вазифаларни бажаришда ҳам фойдаланиш мумкин. Бироз вақт ўтгач, ҳаётингизда ва ўзингизда ўзгаришлар юз бера бошлайди. Бу сизга тушунарсиз, ҳайратланарли тасодиф, деярли мўъжиза бўлиб туюлади. Аммо бу тасодиф эмас, аксинча, демак, сиз танлаган дастур муваффақиятли ишламоқда.

“Ижтимоий театр ва сохта диний оқимлар”

Мақсадлар: **машқи**⁸

1. Форум-театрни маъруза, семинар ва бошқа синовдан ўтган ва эскирган шакллар ўрнига томошабинлар билан тавсия этилган мавзу бўйича ишлаш усули сифатида ўзлаштириш;

2. Бузғунчи ташкилотларнинг инсонга салбий таъсирини яққол кўрсатиш.

⁸Ушбу машқ қўлланма муаллифи томонидан эстремистик ва террорчилик тусдаги жиноят содир этгани туфайли маҳкум этилганларнинг қариндошлари учун ахлоқ тузатиш муассасалари шароитида қўллаш учун махсус ишлаб чиқилган. Аммо, мазкур машқдан бошқа аудитория учун ҳам, ибораларни ўзгартирган ҳолда, фойдаланиш мумкин.

3. Радикаллашувдан қайтариш бўйича ишларнинг ижобий ва салбий томонларини кўра билиш, ушбу тоифадаги маҳкумлар билан ишлашнинг тўғри йўллари топиш.

Бошловчи: Ҳар бирингиз ўз ишингизда маҳкумларни радикаллашувдан қайтариш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш зарурлигига дуч келгансиз. Энди мен ушбу тажрибани форум-театри шаклида ўйнашни таклиф қиламан.

Форум-театр – бу театр санъатининг қадимий тури бўлиб, унинг анъанавий драматургия жанрларидан фарқи шундаки, спектаклнинг ўзи 15-20 дақиқа давом этади. Мавзу асосида, албатта, бир замонавий ҳикоя бўлиши ва унда томошабин ўз яқинларини, қариндошларини, қўшнилари ва бошқаларнинг образини кўриши шарт. Шунда, ушбу мақсадли аудиторияга хос долзарб муаммо албатта кўтарилган бўлади.

Сизга театрлаштираётган бўлган мавзуси сифатида маҳкум билан суҳбатлардан бирини мисол қилиб олишни таклиф қиламан.

Бош қаҳрамонлар:

Арман, 26 ёшли йигит, олий маълумотли, аммо ҳаётдан ихлоси қайтган – у иш топа олмади, атрофдагилар билан муносабатлари бузилди, омади юришган дўстлари қатори жамиятда ўз ўрнини топишнинг осон йўлини қидира бошлади. Ўша пайтда унинг ҳаётида ДАИШ (тақиқланган террористик ташкилот) ташкилотининг ёлловчиси пайдо бўлди. У Арманни Сурияга кетишга кўндирди. Йўлда Арман махсус хизмат томонидан ҳибсга олинди ва 7 йилга озодликдан маҳрум қилинди. У ўз эътиқодидан қайтмади, аксинча, силласи кўриган ҳайвон каби, у янада дарғазаб бўлиб қолди.

Армanning ота-онаси кекса одамлар, иккаласи ҳам бутун умр мактабда ишлаган, отаси математика ўқитувчиси, онаси эса, бошланғич синфларда дарс берган. Арман университетга кирганида, ота-онаси ўғлининг шаҳарга бориб ўқиши учун емай-ичмай, бор пуллариини ўғлига сарфлашди. Улар Арман ҳаётида юз берган мудҳиш воқеа ҳақида телевидение янгиликлари орқали билиб қолдилар. У узоқ вақт давомида у уйга келмай қўйганди.

Колониянинг психологик хизмати ходими – ишга янги келган қиз. Бир ҳафта аввал у Арманни радикаллашувдан қайтариш бўйича тегишли чораларни кўриши кераклигини

билди. Аммо у Арманни суҳбатга чақиришдан қўрқарди, негаки, ёш ва тажрибасиз қиз “террорчи” билан қандай гаплашишни, унга нима дейишни ва қандай муносабатда бўлишни билмас эди!

Колониянинг тезкор ходими – обрўли ва тажрибали ходим, ҳам ҳамкасблари, ҳам маҳкумлар ундан қўрқишади ва ҳурмат қилишади. Жуда қаттиққўл одам, лекин аини пайтда экстремистик ва террористик гуруҳ аъзоларини ижтимоий қарамликдан реабилитация қилишда ниҳоятда адолатли.

Шундай қилиб, театр сюжетида кўра, ёш психолог (агар хоҳласангиз, қаҳрамонларга исм беришингиз мумкин) умидсиз кўринган вазиятдан чиқиш йўлини топишга ҳаракат қилиб, бир неча йиллардан буён экстремистик тусдаги жиноятлар учун маҳкумлар билан ишлаб келган тажрибали ҳамкасбидан маслаҳат сўрайди. У, ўз навбатида, маҳкумга ота-онаси орқали таъсир ўтказишни таклиф қилди. Бахтга кўра, улар ўз ўғли билан колонияда узоқ вақт учрашишлари учун вақт етиб келганди.

Арманнинг ота-онаси колонияга жуда тушкун ҳолатда келишди. Уларнинг ҳис-туйғулари юз-кўзларида акс этиб турган нафрат ва ғазаб билан ифодаланганди. Улар ўғлини кўришдан олдин колония ходимлари улар билан гаплашиб, Арманни террор ғоясидан воз кечишга ишонтиришга ёрдам беришни илтимос қилдилар.

Асосий жараён психологнинг кабинетиди бўлиб ўтади, у ерга Арманни тезкор ходимнинг шахсан ўзи олиб келади. Жанжал келиб чиқди, отаси ўғлига ғазаб билан ташланиб, “мени шарманда қилдинг” деб бақиради. Аммо Арман ғазаб билан ўшқириб, колония ходимлари унинг аянчли ҳолатидан фойдаланиб, таҳқирлаганликлари учун уларни кофирлар деб қарғайди.

Бошловчи иштирокчилар орасидан келганлардан кўнгиллилар бўлса, саҳнага чиқишни сўрайди, уларга образга кириш ва айтишлари лозим бўлган сўзларни ўйлаб топиш учун беш дақиқа вақт беради. Томоша ўзининг кульминацион нуқтасига, яъни воқеа кескинлиги энг юқори нуқтага етганида, режиссёр (мураббий) саҳнага чиқади ва томошанинг репетиция қилинган қисм шу ерда тўхтаганлигини эълон қилади.

– Энди актёрлар худди шу воқеани бошидан ўйнай. Энди томошабин ҳам актёрга айланади:

сюжет мазмунини билган ҳар бир томошабин истаган вақтда қўлини кўтариб, “Тўхта!” деб айтиши ва саҳнадаги бирор-бир актёрнинг ўрнига роль ўйнаши мумкин. Шундай қилиб, у сюжетни ўзгартиришга ва асарда кўтарилган муаммони шахсан ҳал қилиб кўриш имконига эга бўлади.

Аста-секин, бу ўйинга барча томошабинлар қизиқиш билдириб, бирма-бир актёр бўлиб чиқишади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, ижтимоий театрни қўйиш жараёнида битта ёки иккита (бундан ортиқ эмас) актёрларни “дахлсиз” деб эълон қилиш ва уларни бошқа томошабин билан алмаштирмаган яхши.

Тренинг давомида гуруҳ билан ишлаш давомида, 5-10 дақиқа ичида ижтимоий театрнинг мазмун-моҳиятини тушунтириш мумкин. Тавсия этилган томоша сценарийсидан фойдаланиш шарт эмас. У тўғридан-тўғри аудиторияда ёзилиши мумкин (унинг мавзуси, барчага бўлмаса ҳам, иштирокчиларининг кўпчилигига тегишли бўлиши шарт). Кейин ҳар ким ўзи саҳна воқеаларини ўйлаб топиши керак бўлади. Бунга 40-60 дақиқа вақт кетиши мумкин.

Шундан сўнг, иштирокчилар бу томошани гуруҳ таркибида ҳам саҳналаштириш мумкин. Эҳтимол, томошада гуруҳнинг барча аъзолари иштирок этмаслиги мумкин. Бу яхши, негаки, улар томошабинлар ролини ўйнайдилар.

Кейин ушбу саҳнани яна кенгроқ аудиторияда саҳналаштириш мумкин бўлади. Биринчидан, бу томошабинлар учун қизиқарли бўлади. Иккинчидан, тренинг иштирокчилари форум-театр ўтказиш маҳоратини амалда мустаҳкамлайдилар.

ШУ ЎРИНДА ИККИ НАРСАНИ НАЗАРДА ТУТИШ МУҲИМ

Биринчидан. Томошабин актёрларнинг ўрнини эгаллаганда, бу жараённинг комедияга айланиб кетишига йўл қўймаслик керак. Бу мақсадга эришишга тўсқинлик қилади. Шу боисдан, бу масалада агар актёрни алмаштирган томошабин сахнада эрмак учун иштрок этса ёки инжиқлик қилса, унинг ўрнини актёр қайта эгаллаши мумкинлиги ҳақида келишиб олиш лозим.

Иккинчи. Маълум бир воқеани сахналаштириш давомида белгилаб олинган муаммонинг ечими топиш шарт эмас. Сахнада қўйилган томоша унинг мантиқий хулосасига олиб келмайди, деб қўрқиш керак эмас. Агар ҳар бир спектакль замоннинг мураккаб масалаларини ҳал қилишда ёрдам берганда, жамиятнинг кўп муаммолари бартараф этилган бўларди. Аммо, албатта, спектаклдан кейин уни муҳокама қилиш учун вақт топишингиз керак. Сиз бу ишни ўша ерда, катта аудиторияда қилишингиз мумкин. Сиз тингловчиларни кичик гуруҳларга ажратишингиз мумкин, ушбу гуруҳларда иштирокчилар (актёрлар, шунингдек, сахнага ташриф буюрган томошабинлар ва томошабин бўлган, лекин сахнага чиқишга журъат этмаганлар) шунчаки ўз фикрларини ўртоқлашадилар. Агар ушбу спектаклни соҳа мутахассиси томоша қилса, у ўз нуқтаи назарини билдириши, сизнинг ижодий ишингиз натижаларига тегишли шарҳ бериши мумкин бўлади.

Аудиторияга саволлар:

Машғулоти ақлий ҳужум усули билан тугатгандан сўнг, сиз хатолар устида ишлашингиз ва тўғри стратегияларни аниқлаб олишингиз керак бўлади. Бошловчи натижаларни схематик равишда доскага ёзиб боради.

1. Шунга ўхшаш вазиятда нима қилиш мумкин?
2. Нима қилишнинг иложи йўқ?
3. Нима қилмаслик керак?
4. Бизнинг ҳолатимизда вазиятни қандай ёмонлаштирмаслик керак?